

ความเป็นมาของหลักสูตรและหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาของไทย

จากการศึกษาความเป็นมาของการจัดการศึกษาของไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน อาจแบ่งพัฒนาการของหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาระดับมัธยมศึกษาออกเป็น 2 สมัยใหม่ ๆ คือ

1. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาในสมัยที่การศึกษายังไม่ เป็นแบบแผน
2. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาในสมัยการศึกษาอย่างมีแบบแผน

1. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาในสมัยที่การศึกษายังไม่ เป็นแบบแผน

การจัดการศึกษาของไทยในช่วงระยะเวลาสมัยกรุงสุโขทัย จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้นนั้น ไม่มีหลักสูตรที่เขียน เป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นใช้ สิ่งที่ยึดถือ เป็นแนวทางแทนหลักสูตรก็คือแบบเรียน

จากหลักฐานที่ปรากฏชัดในหลักศิลาจารึกได้แสดงให้เห็นว่า การจัดการศึกษาในสมัยนั้น เป็นการจัดการศึกษาอย่างไม่มีแบบแผน ตามหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ได้กล่าวถึงครูไว้ว่า (กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ 2520 : 10)

พ่อขุนรามคำแหงมหาราชเป็นท้าวเป็นพญาแก่ไทยทั้งหลาย หากเป็น "ครู อาจารย์ สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้... มีพิหารอันใหญ่ มีพิหารอันรามมีปู่ครู มีเถร มีมหาเถร... พ่อขุนราม กระทำโอนทานให้แก่พระ เณร สังฆราช ปราชญ์ เรียนจบปิฎกใคร หวกกว่าปู่ครูในเมืองนี้ ทุกคนลูกแต่เมืองนครศรี... ผู้ปู่ครู มหาเถรขึ้นนั่ง เหนือขคารหิน สวดธรรมแก่อุบาสก ผู้ท่วยจำศีล

ซึ่งแสดงว่า "ครู" ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชที่อยู่วัด เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ความมุ่งหมายของการสอนจึงมุ่งอบรมสั่งสอนทางด้านศีลธรรม เพื่อให้ราษฎร "รู้บุญรู้ธรรม" ดังนั้นหนังสือเรียนที่ใช้จึงน่าจะเป็นหนังสือคัมภีร์ทางศาสนา ซึ่งเขียนขึ้นในภาษามาลี ดังเช่น พระไตรปิฎก

ในคำนำนอักษรไทยของยอร์ช เซเคส์ (2468: 8) ได้กล่าวว่า คนไทยรู้จักเขียนหนังสือมาก่อนสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ตัวหนังสือที่คนไทยใช้เขียนในสมัยก่อนนั้น เป็นอักษรที่ได้

แบบอย่างมาจากมอญ ต่อมาเมื่อพ่อขุนรามคำแหงฯ ได้ทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้น เมื่อปี พ.ศ. 1826 ได้ทรงนำมาดัดแปลง เป็นอักษรไทย จึงสันนิษฐานว่า คำราเขียนสมัยสุโขทัยคงเป็น คำราที่เป็นภาษาอื่น เช่น ภาษาบาลี ภาษาขอม เป็นต้น และอาจ สูญหายไปหรือยังค้นไม่พบ หรืออีกนัยหนึ่ง อาจ เป็นไปได้ว่า คำราเขียนต่าง ๆ ครูผู้สอน เป็นผู้กำหนดโดยนำเอาศิลาจารึก และพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ ในสมัยนั้นมาศึกษาและ เรียบเรียงมาโดยวิธีท่องจำ (เบญจวรรณ สุนทรารกุล 2518 : 4)

ด้วยเหตุนี้หนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องไตรภูมิพระร่วงของพญาลิไทยกษัตริย์รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงสุโขทัย ซึ่งทรงแต่งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 1888 เพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาแก่ประชาชน จึงจัดได้ว่าเป็นหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

ไตรภูมิพระร่วงนี้ต้นฉบับที่ตกทอดมาเป็นใบลาน อักษรขอม ได้แต่งขึ้นโดยการเก็บ ความจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ประมาณว่า 30 คัมภีร์ ซึ่งเป็นภาษาบาลี ผู้รวบรวมได้แต่ง เป็นภาษาไทยมีใจความ เพราะจับใจ เนื้อหาเป็น เรื่องศาสนาธรรมโดยตรง กล่าวถึง เรื่อง นรก-สวรรค์ แสดงถึงหลักธรรมและหลักไตรลักษณ์เฉพาะเรื่องความไม่เที่ยง (สนิท คังทวี 2527 : 101-102) เสฐียรโกเศศ (2511 : 8-12) ได้กล่าวถึง เรื่องนี้ไว้ในหนังสือเรื่อง เล่าเรื่องในไตรภูมิ ดังนี้

ข้อความที่กล่าวถึง เรื่องการกำเนิดของสัตว์ ยักษ์มาร มนุษย์ เทวดา พรหม และ เรื่องกำเนิดของสกลจักรวาลว่ามีเนิ่นขึ้นได้อย่างไร เป็นความรู้ของคนสมัยก่อน ที่พยายามจะรู้และ เข้าใจเรื่องสร้างโลก เรื่องภูมิศาสตร์ เรื่องตายแล้วไปไหน และ เรื่องอะไรอื่น ๆ อันเป็น เรื่องสำคัญลึกลับ ลึกลับ ซึ่ง เมื่อคิดค้นและคิดเห็นว่าเป็น อย่างไรก็กล่าวไปตามความเห็นนั้น ถ้าทางวรรณคดี นอกจากจำพวกศิลาจารึก แล้ว ไตรภูมิฉบับนี้เป็นหนังสือไทย เรื่องแรก ซึ่งเหลือรอดอันตราายมาถึงปัจจุบันนี้ เมื่อว่าถึงท่านองวิจิตรแต่งก็เป็นแต่หนังสือเรื่องหนึ่งในศาสนา จึงไม่ใช่เรื่องที่ ชวนอ่านถึงกับวางไม่ลง เพราะเป็นหนังสือคำราชนิพนธ์ชื่อว่า คำรา ย่อมเป็นที่ทราบ กันอยู่ว่า ไม่ใช่เป็นหนังสืออ่านเล่น แต่กระนั้นหนังสือไตรภูมียังสามารถทำให้ ผู้อ่านได้รับความเพลิดเพลินได้เป็นตอน ๆ ไม่น้อยแห่ง เช่น พรรณนาถึง เรื่อง เมืองสวรรค์ จะทำให้ผู้อ่านนึกเห็น เป็นมโนภาพเท่ากับหลับตาเห็น เมืองสวรรค์ เหมือนกับที่เขาเขียนไว้ตามผนังโบสถ์ แล้วกระทำให้มีใจเลือนลอย นึกรื่นรมย์ ไปตามอ่านอาจอารมณ์ที่นึกเห็นได้อย่างสบายใจ เพราะฉะนั้นหนังสือไตรภูมิฉบับนี้ จึงมีค่าเป็นวรรณคดี ชนิดที่มีความนึกเห็น เป็นอารมณ์สะเทือนใจด้วย

ดังนั้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเล่มนี้ นอกจากจะ เป็นการอธิบายภูมิศาสตร์ของคนโบราณ เจตนารมณ์ของท่านผู้เรียบเรียง อาจมีเพียงต้องการ เน้นบาปบุญคุณโทษประสงคฺจะ ให้ประชาชนอยู่ร่วมกันด้วยความปกติสุข และ เคารพนับถือในสิทธิของผู้อื่น ไม่เบียดเบียนซึ่งกัน และกัน โดยยึดมั่นในหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โลกทัศน์ดังกล่าวนี้จึง เป็นการกำหนดบทบาทหน้าที่ของคนในสังคม ตลอดจนประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ในการปฏิบัติในชีวิตประจำวันหรือ การประกอบอาชีพ (ทองค้อ กล้วยไม้ ฌ อุดยธม 2526 : 4-5) ซึ่งแนวความคิดเกี่ยวกับ หลักธรรมในพระพุทธศาสนา นี้ นับว่ามีอิทธิพลต่อความรู้สึกรีกคึกคักของสังคมไทย เป็นอย่างยิ่ง

จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรงนี้อาศัยคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ภาษาที่เขียนจึงยังเป็นภาษาบาลีและขอม เป็นพื้น เพื่อเตรียมไว้สำหรับศึกษาพระธรรมวินัยและตำราวิชาชั้นสูง ดังนั้นวัดจึง เป็นศูนย์กลางของการศึกษา สำหรับราษฎรทั่วไปมีพระที่เชี่ยวชาญภาษาบาลีเป็นครูผู้สอน โดยรู้พระธรรมวินัยแตกฉานก็นับว่าเป็นปราชญ์ วิชาที่เรียนได้แก่ ภาษาบาลี ภาษาไทยและวิชาสามัญชั้นต้น ได้แก่ อ่าน เขียนและคิด เลข ซึ่งการเล่าเรียนวิชาหนังสือเหล่านี้จัดขึ้นสำหรับ เด็กชายซึ่ง เตรียมตัวจะอุปสมบทต่อไป จึงนับว่าวัดมีส่วนช่วย ในการอบรมบ่มนิสัยและให้วิชาความรู้ทางหนังสือแก่ราษฎร เป็นอันมาก

แต่อย่างไรก็ตาม พระทุกองค์ก็มีใช้ว่าจะรู้วิชาหนังสือทั้งหมด การอบรมสั่งสอนทางศีลธรรมก็ทำเป็นครั้งคราวตามแต่ เหตุการณ์ตามความเอาใจใส่สมำเสมอของ เจ้าสำนัก การจัดการศึกษาจึงกระทำโดยไม่มีแบบแผนและ โอกาสในการ เล่าเรียนก็เป็นไปโดยไม่เสมอภาคกัน เท่าใดนัก เด็กที่มีโอกาสได้ เรียนหนังสือที่วัด ส่วนใหญ่เป็นบุตรข้าราชการ ขุนนาง และเจ้านาย และผู้ที่จะบวชเรียน เป็นพระเท่านั้น ทั้งนี้เพราะความจำเป็นในการหาเลี้ยงชีพของราษฎรไม่ได้ขึ้นอยู่กับวิชาหนังสือเท่าใดนัก ภายในครอบครัวยังมีการเรียนวิชาชีพระที่สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษ สำนักเรียนอีกแห่งหนึ่งคือ สำนักราชบัณฑิต ซึ่งสอนแต่เฉพาะเจ้านายและบุตรหลานข้าราชการ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าพระเจ้าลิไทแห่งกรุงสุโขทัย เมื่อทรงพระเยาว์ได้เคยศึกษาเล่าเรียนในสำนักราชบัณฑิต เหล่านี้จึงมีความรู้แตกฉานถึงแก่ได้รับการยกย่องว่าทรงเป็นนักปราชญ์ (กระทรวงศึกษาธิการ 2507 : 15)

จึงสรุปได้ว่า การศึกษาของไทย เริ่มต้นมาจากวิชาหนังสือ หรืออักษรศาสตร์และ วิชาชีพตามบรรพบุรุษ ซึ่ง เป็น เรื่องของชนชั้นผู้ปกครองและผู้ที่ยบวชเรียน เป็นพระ ชนสามัญจะ เล่าเรียนโดยอาศัยวัดและการสืบทอดวิชาชีพจากครอบครัวเป็นหลัก หนังสือเรียนที่ใช้จึงได้แก่

พระราชนิพนธ์ต่าง ๆ และหนังสือคำสอนทางศาสนา การอบรมสั่งสอนในทางสังคมศึกษาในสมัยโบราณจึงเป็นวิชาทักษะซึ่งได้รับการฝึกอบรมให้เป็นคนมีศีลธรรม ประจําใจ มีหลักในการประพฤติ ปฏิบัติ

แนวคิดเกี่ยวกับวิชาสังคมศึกษาที่ปรากฏ เป็นลายลักษณ์อักษรอีกแห่งหนึ่งคือ ศิลาจารย์ก ซึ่งมีข้อความเกี่ยวกับคุณธรรมในพระพุทธศาสนาที่ใช้เป็นแบบแผนอย่างความประพฤติที่ควรปฏิบัติได้ เช่น คุณธรรมเกี่ยวกับความกตัญญู ดังนี้ (กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ 2520 : 11)

เมื่อชั่วพ่อกู ภูเขาเรอแก่พ่อกู ภูเขาเรอแก่พ่อกู กูได้ตัวเนื้อตัวปลา
เอามาเรอแก่พ่อกู กูได้หมากส้มหมากหวานอันใดกินอร่อยกินดี
กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตีหนังวังข้างใต้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปที่บ้าน
ที่เมือง ได้ช้างได้วง ได้บัวได้นาง ได้เงินทองกูเอามาเวนแก่พ่อกู
พ่อกูตาย ยังที่กูพร่ำว่าเรอแก่ที่กูตั้งมาเรอแก่พ่อกู

นอกจากนี้ยังมีข้อความที่แสดงถึงลักษณะการปกครอง สิทธิ เสรีภาพ ชีวิตความเป็นอยู่ สภาพภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย ซึ่งข้อความรู้เหล่านี้คือความรู้ทางสังคมศึกษา ซึ่งจัดว่าเป็นการให้ความรู้แก่ผู้ที่ศึกษาได้ อันเป็นลักษณะของการศึกษาที่ยังไม่ เป็นแบบแผน

ในสมัยอยุธยา การจัดการศึกษายังคง เป็น เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย แต่เป็นการศึกษาด้านพุทธศาสนามากขึ้นในช่วงปลายสมัย กล่าวคือ ในรัชกาลของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2302) ทรงกวัดขันการศึกษาทางพระศาสนามากถึงกับไม่ทรงแต่ตั้ง เป็นข้าราชการถ้าผู้นั้นยังไม่เคยอุปสมบทมาก่อน ซึ่งเป็นผลให้วัดมีความสำคัญต่อการศึกษามากยิ่งขึ้น ในสมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2198-2231) การศึกษาเจริญมาก สมัยนี้ มีการเรียนการสอนทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ เนื่องจากไทยได้มีการติดต่อกับชาวตะวันตก มีการตั้งโรงเรียนของพวกบาทหลวง มีขันทนาธิมรังเศสที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนา จึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงเกรงว่าคนไทยจะหันไปเข้าจารีตและนิยมฝรั่ง จึงมีรับสั่งให้พระโหราธิบดี แต่งหนังสือเรื่อง "จินตนิพนธ์" ขึ้น เพื่อคนไทยจะได้มีแบบเรียนเป็นของตนเอง ซึ่งความเป็นมาและลักษณะของหนังสือเล่มนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา คำรณราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ในบันทึกสมาคมวรรณคดี ปีที่ 1 เล่ม 5 พ.ศ. 2475 ไว้ ดังนี้ (กฤษณา ลินไชย และรัตนา ฤชาฤทธิ์ 2518 : 1)

จินตามณี เป็นคำราชาเขียนหนังสือไทย แต่งไว้พิศดาร ตั้งแต่หัดอ่านเขียน จนถึงหัดแต่งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน บอกลงไว้ในตำนานนั้นว่า พระโหราฯ ชาวเมืองโอมบุรี (คือเมืองพิจิตร) เป็นผู้แต่ง และมีหนังสือเรื่องหนึ่งคือ พระราชพงศาวดาร (ซึ่งหอสมุด สมมติชื่อเรียกว่า ฉบับหลวงประเสริฐนั้น) ในบางแผนกข้างต้นว่า สมเด็จพระนารายณ์ดำรัสสั่งให้พระโหราฯ แต่งขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2223 เป็นหลักฐานว่า สมเด็จพระนารายณ์คงโปรดให้พระโหราฯ คนเดียวกันแต่งตั้งจินตามณีและหนังสือพงศาวดาร นอกจากนี้ยังมีเค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐานต่อไปอีกข้อหนึ่งว่า เหตุใดสมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงมีรับสั่งให้พระโหราฯ แต่งหนังสือ 2 เรื่องนั้น ด้วยปรากฏในเรื่องพงศาวดารรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ ว่า เมื่อพวกบาทหลวงฝรั่งเศษแรก เข้ามาสอนศาสนาคริสต์ในพระนครสยามนั้น มาตั้งโรงเรียนขึ้น สำหรับสอนหนังสือแก่เด็กไทยด้วยอาศัย เหตุนี้ เห็นว่าคงเป็นเพราะสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชดำริว่า ถ้าฝ่ายไทยเองไม่เอาธุระจัดบำรุงการเขียนให้รุ่งเรือง ก็จะมีเสียเปรียบฝรั่งเศษ พระโหราฯ คงเป็นปราชญ์ผู้มีชื่อเสียงว่าเชี่ยวชาญอักษรสมัยอยู่ในครั้งนั้นสมเด็จพระนารายณ์ฯ จึงมีรับสั่งให้เป็นผู้แต่งคำราชาสอนหนังสือไทยขึ้นใหม่ ส่วนการที่โปรดฯ ให้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารนั้น จะแต่งเป็นหนังสือเขียนหรือแต่งสำหรับให้เป็นความรู้แก่ทูตต่างประเทศที่เข้ามาในครั้งนั้น ก็อาจเป็นไปได้ทั้งสองสถาน แต่ควรฟังเป็นยุติได้ว่า การที่ทกวัดขึ้นให้ถูกผู้ดีเล่าเรียนหนังสือไทย คงเริ่มขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

ตามความเห็นดังกล่าวข้างต้น จะพบว่าในสมัยอยุธยามีการแต่งหนังสือขึ้นใหม่ 2 เล่ม คือ จินตามณีและหนังสือพระราชพงศาวดาร จินตามณีเป็นคำราชาเขียนหนังสือไทยที่หัดอ่านเขียนจนถึงหัดแต่งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ส่วนหนังสือพระราชพงศาวดารนั้น จะแต่งเป็นหนังสือเขียนหรือไม่ยังไม่ปรากฏหลักฐาน แต่อย่างไรก็ตามในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นจินตามณียังคงใช้เป็นแบบเรียนหลักตามที่ปรากฏในหนังสือโบราณศึกษาของพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ คะละลักษณ) ที่กล่าวว่ามียู่ 5 เล่มด้วยกันคือ ประถม ก กา สุบินทุมาร ประถมมาลา ประถมจินตามณี เล่ม 1 และประถมจินตามณี เล่ม 2

นิตยา ชูโต และกลุ่มจิตต์ หล่าย เวช (2527: 15-16) ได้อธิบายถึงความ เป็นมาของจินตามณีในยุคหลังนี้ว่า

เป็นหนังสือแบบเรียนภาษาไทยที่ใช้กันแพร่หลายมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ตั้งแต่กิจการพิมพ์ยังไม่เกิดขึ้น ผู้ที่ใคร่จะได้ความรู้จึงต้องขวนขวายหาต้นฉบับมาคัดลอกไว้ในสมุดไทย เมื่อคัดลอกต่อ ๆ กันมาหลายยุคสมัย ก็ต้องมีการคลาดเคลื่อนไป บางครั้งผู้เป็นเจ้าของสมุดไทยได้ความรู้มาก็ได้เพิ่มเติมบ้างหรือเมื่อสมุดขาดก็อาจเอาสมุดมาปะติดปะต่อสลับสน จึงทำให้ข้อความของจินตามณีฉบับต่าง ๆ ผิดเพี้ยนแตกต่างมากบ้างน้อยบ้าง

เมื่อตกทอดมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีจินตคามณีปรากฏอยู่หลายฉบับ บางฉบับก็ได้รับการจัดพิมพ์ขึ้น โดยโรงพิมพ์ที่ชาวต่างประเทศเป็นผู้เข้าเนิการ เริ่มกิจการพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น หมอสมิธ หมอยรัตเลย์ เป็นต้น

นอกจากนี้จินตคามณีแล้วยังมีหนังสือประเภท ก.กา ประถมมาลา สุนันทกุมาร ซึ่งเป็นหนังสือคัดอ่านภาษาไทย เบื้องต้นสำหรับเด็กในสมัยรัตนโกสินทร์ ประถม ก.กา เป็นหนังสือหายาก เพราะครั้งนั้นยังไม่มีกิจการพิมพ์ โดยมากจึงคัดลอกมาจากครู หรือพอจะหาได้บ้างจากพวกสมุดข่อย เมื่อเด็กอ่านหนังสือแตกแล้วก็อ่านสุนันทกุมาร ประถมมาลา ประถมจินตคามณี เล่ม 1 และประถมจินตคามณี เล่ม 2 แล้วจึงอ่านหนังสือประกอบอื่น ๆ ค่อยไป ได้แก่ เสือโค จันทโครม สังข์ทอง กากี พระยาฉันทันต์ สวัสดิรักษา เป็นต้น

หนังสือเหล่านี้ถูกคัดลอกกันต่อ ๆ มาโดยไม่ปรากฏนามผู้แต่ง นอกจากแบบเรียนประถมมาลา ซึ่งกล่าวกันว่า พระเทพโมลี (นามเดิมว่า ฟุ้ง หรือฟุ้ง) ซึ่งเป็นพระภิกษุแห่งวัดราชบูรณะ เข้าใจว่าคงเป็นพระองค์เดียวกับที่แต่งจากสิกวัดพระเชตุพนฯ เมื่อคราววปฏิสังขรณ์วัดนั้น ประถมมาลาคงแต่งในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนสวัสดิรักษาหรือสวัสดิรักษาคำกลอนนั้นแต่งโดยพระศรีสุนทรโวหาร (ภู) หรือสุนทรภู์ (2329-2398) แต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 2364-2370 ต่อมาเมื่อมีการจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงได้นำหนังสือเหล่านี้มาจัดพิมพ์โดยหมอสมิธ หมอยรัตเลย์ เป็นต้น

หนังสือของหมอรัตเลย์ได้เขียนเข้าเล่ม เป็นสมุด ซึ่งนับว่าเป็นของใหม่สำหรับเมืองไทย เพราะหนังสือไทยแต่เดิมมีแต่เป็นสมุดพับหรือสมุดข่อย ฉะนั้นจึงเรียกหนังสือของหมอมรัตเลย์ว่าสมุดฝรั่งและสมุดข่อยว่าสมุดไทย สำหรับหนังสือเรียนและหนังสืออ่านประกอบที่พิมพ์ขึ้นในสมัยนั้น ได้แก่ หนังสือคัดชุดคำอังกฤษ หนังสือจินตคามณี หนังสือกฎหมายไทย หนังสือพระราชพงศาวดาร หนังสือพระราชพงศาวดารฝรั่งเศส หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงเก่า หนังสือสามก๊ก หนังสือประถม ก.กา แจกถูกอักษร เป็นต้น (นงเยาว์ เด่นวัฒนา) 2524: 20)

นอกจากนี้ยังได้พิมพ์ตำราเรียนวิชาชีพขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น หนังสือตำราหมอคู ตำราหมอยา ตำราโงทย์เลขค้ำขาย ตำราชั่งทอง ตำราวิชาเสมียน ตำราปลูกฝักโค และตำราครรภ์รักษา เป็นต้น (เขาวนันท์ เชษฐรัตน์ 2524: 54)

ดังนั้น เมื่อพิจารณาถึงลักษณะของหนังสือเขียนในสมัยที่การศึกษายังไม่ เป็นแบบแผน ดังกล่าวแล้วข้างต้น จะ เห็นว่ามีลักษณะของ เนื้อหาและการนำเสนอเนื้อหาที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งสรุปได้ดังนี้

1. ในด้านลักษณะของเนื้อหา

เนื้อหาส่วนใหญ่ประกอบด้วยข้อความที่เป็นคติธรรมใจ มุ่งแนะแนวทางให้เด็ก ได้ฟังประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของพุทธศาสนา เนื่องจากหนังสือส่วนหนึ่งเป็นคัมภีร์ทาง พระพุทธศาสนา เช่น ไตรภูมิพระร่วง ค่อมามีหนังสือคัดอ่านในวิชาภาษาไทยเกิดขึ้น เช่น จินตคามพิ ประถม ก.กา สุบินทกุมาร ประถมมาลา ประถมจินตคามพิ เล่ม 1 และประถมจินตคามพิ เล่ม 2 ตลอดจนนำพระราชนิพนธ์วรรณคดีต่าง ๆ เช่น สุภาวดีพระร่วง อิเหนา รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน สามก๊ก เป็นต้น มาใช้ประกอบการคัดอ่านให้คล่องแคล่วขึ้น หนังสือต่าง ๆ เหล่านี้ก็ได้สอดแทรกคติธรรมต่าง ๆ สำหรับการดำเนินชีวิตเอาไว้ด้วย ดังนั้นการอบรมสั่งสอน ทางสังคมศึกษาในสมัยนั้น จึงสอดแทรกอยู่ในหนังสือสอนอ่านภาษาไทยนั่นเอง

ในไตรภูมิพระร่วงมีข้อความที่อธิบายถึง เรื่องการสร้างโลก กำเนิดของสัตว์ ยักษ์มาร มนุษย์ เทวดา และสากลจักรวาล เป็นเรื่องเกี่ยวกับสภาพความเป็นไปของธรรมชาติ ที่อาศัยแนวคิดทางพุทธศาสนาอธิบายไว้ให้เห็นถึงหลักความจริงตามแนวการสอนทางพุทธ ศาสนา กล่าวคือชี้ให้เห็นถึงหลักการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่าง เป็นสุขด้วยการไม่ เบียดเบียนซึ่งกัน และกัน กระทำตามบทบาทและหน้าที่ของคน ดังเช่นผู้ใดกระทำผิดศีลข้อ 3 ในเบญจศีล เมื่อ คายไปแล้วก็ไปเกิดในนรกภูมิที่ 15 เรียกว่า โลหสิมพลินรกในไตรภูมิพระร่วงกล่าวไว้ดังนี้

นรกบ่าวถัดนั้นอันคำรบ 15 ชื่อโลหสิมพลินรก ผู้คนอันทำชู้ด้วยเมียท่านก็ดี และผู้หญิงอันมีหัวแล้ว และทำชู้จากตัวก็ดี คนตั้งนั้นคายนเกิดในนรกนั้น ๆ มีป่า ไม้จิวป่า 1 หลายนต้นนัก แลต้นจิวนั้นสูงได้แลโยชน์ แลหนามจิวนั้น เทียรยอม เหล็กแดง เป็น เบลวลูกอยู่ แลหนามจิวนั้นยาวได้ 16 นิ้วมือ เป็น เบลวไฟลูกอยู่ บ่อนจะดับสักคายนแล ในนรกนั้น เทียรยอมผู้หญิงผู้ชายหลายแลคนผู้หนึ่ง เขาได้ รักใคร่กันดังกล่าวมาดุจก่อนนั้นแล ลางคายนผู้หญิงอยู่บนปลายจิว ผู้ชายอยู่ภายคำ ผู้ยบบบาล เขาก็เอาหอกคายนแลหนาลาวอันคม เทียรยอม เหล็กแดงแทงคืนผู้ชายนั้น จำให้ขึ้นไปหาผู้หญิงชู้ของสูอันอยู่บนปลายจิวไทน เรืออย่าอยู่แล ผู้ชายทนเจ็บมิได้ จึงบินขึ้นไปบนต้นจิวนั้น ครั้นว่าขึ้นไปได้ หนามจิวนั้นบาดหัวคน เขาขาดทุกแห่งแล้ว เป็น เบลวไฟไหม้คน เขา ๆ อคมมิได้ จึงบ่ายหัวลงมา ผู้ยบบบาลก็เอาหอกแทงซ้ำเล่า ร้องว่าสู เร่งขึ้นไปหาชู้ที่อยู่บนปลายจิวไทน สูจะลงมาเหยียดไคเล่า เขาอดเจ็บมิได้ เขาเหยียบยบบบาล คูมิขึ้นไป เขาก็มิขึ้นไป แลหนามจิวบาดหัวตัวเขา ๆ เจ็บปวดนักหนา

ตั้งใจเขาจะขาดตาย แต่เขาก็กลัวยมบาล เขาจึงขึ้นไปถึงปลายจี่วั้น ครั้นจะใกล้ถึงผู้หญิงนั้นได้ ก็แลเห็นผู้หญิงนั้นกลับลงมาอยู่ภายคำ ยมบาลหนุ่ม แทะดินผู้หญิงให้ขึ้นไปหาผู้ชาย ผู้เป็นขู้สูอันอยู่บนปลายจี่วั้นแล้ว แล้วว่าเมื่อเขาขึ้นลงหากันอยู่ชั้นนั้น เขามิได้พบกัน ยมบาลจับผู้หญิงผู้ชายจำให้ขึ้นไปหากันดังนั้น หลายคาบ หลายครา ลำบากนักหนาแล

สำหรับ เนื้อหาของหนังสือที่อ่านภาษาไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น อาจเรียกได้ว่าเป็นหนังสือคำสอน เพราะมีเนื้อหาที่เป็น เรื่องราวของชีวิตมนุษย์ซึ่งสอดแทรกความคิดหรือทัศนคติที่มีต่อโลกและชีวิตของผู้แต่งที่เป็นไปในแนวจริยธรรม เรื่องราวที่ผูกขึ้น อาจเป็นการสอนเรื่องการเรียนหนังสือและ เรื่องต่าง ๆ ที่นักเรียนควรประพฤติปฏิบัติ เช่น พระสุนทร ก.กา จะได้ความคิดที่ว่า เด็กชายจะต้องบวช เณร เพื่อ เรียนหนังสือหรือบวช เพื่อทดแทนพระคุณของพ่อแม่ เพราะการบวชจะทำให้พ่อแม่ได้รับกุศลผลบุญ ซึ่งความคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า การที่เด็กจะเข้าใจความคิดนี้ได้ก็ เนื่องจากเด็กในสมัยนั้นต้อง เริ่ม เรียนหนังสือที่วัดหรือได้ เรียนหนังสือเมื่อบวชเณร ได้พบได้ฟัง เรื่องการบวชอยู่เสมอ เมื่ออ่าน เรื่องที่ตัวละครเอกบวช เด็กย่อมจะเข้าใจได้ นอกจากนี้หากเป็นความคิดที่ผู้แต่งสอนโดยตรง เด็กก็จะสามารถเข้าใจได้ เช่น ความคิดที่ว่าเมื่อเรียนหนังสือจะต้องขยันหมั่นเพียร ตั้งใจเรียน ไม่ทำให้ครูหนักใจ (วีรฉัตร วรณดิ 2527: 8)

นอกจากนี้ในหนังสือประณม ก.กา ยังชี้ให้เห็นโทษของการไม่เรียนหนังสือ คือ ต้องเป็นไพร่และข้า และประโยชน์ของการเรียนหนังสือ คือ การมีตำแหน่งที่สูงและร่ำรวยกว่า ดังนี้ (ประณม ก.กา: 53)

เกิดมาเป็นคนหนังสือเป็นต้น วิชาหนาเจ้า ถ้าแน่นไม่รู้ อดสูอายุเขา
เพื่อนฝูงเขาจะเข้า ว่าเง่าว่าโง่
กลางคนเกิดมา ไม่รู้วิชา เคาจะอยู่จนโต ไปเป็นข้าเขา เพราะว่าเง่า
เพราะโง่ บ้างเป็นคนไซ เที้ยวขอกก็มี
ถ้ารู้วิชา ประเสริฐนักหนา ชูหน้าราศี จะไปแห่งใด มีคนปราณี ยากไร้
ไม่มี สวัสดิมงคล

2. ในด้านลักษณะการนำเสนอเนื้อหา

ลักษณะของการนำเสนอเรื่องราวในหนังสือเรียนสมัยนี้เป็น การนำเสนอเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ทำให้ผู้อ่านมองเห็นภาพจนได้อย่างชัดเจน ดังที่เสฐียรโกเศศ ได้กล่าว

ไว้ว่า "หนังสือไตรภูมิฉบับนี้มีค่าเป็นวรรณคดีชนิดที่มีความนึกเห็น เป็นอารมณ์สะเทือนใจด้วย" และวีรฉัตร วรรณดี (2527: 8) ที่กล่าวถึงหนังสือหัดอ่านไว้ว่ามีวิธีการถ่ายทอดเนื้อหาด้วยภาษา "ที่มีอิทธิพลสัมผัสสภาวะทบทวนความคิดและอารมณ์ของผู้อ่าน" ซึ่งการเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ดังกล่าวข้างต้น จะไม่น่าสนใจหรือไม่น่าประทับใจ หากผู้แต่งถ่ายทอดด้วยภาษาที่ไม่ทบทวนความคิดและอารมณ์ของผู้อ่าน

ดังนั้น การเสนอเรื่องราวในหนังสือเรียน ซึ่งมีลักษณะที่เรียกได้ว่า เป็นวรรณคดี จึงมีการใช้คำประพันธ์ที่แต่งเป็นร้อยกรอง ได้แก่ กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ เป็นต้น ดังที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงจินตภาพไว้ว่า "เป็นคำราชนิพนธ์ไทยแต่งไว้ หิสดารตั้งแต่หัดอ่าน เขียน จนถึงหัดแต่ง โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน" นอกจากนี้การนำเสนอเรื่องราว เพื่อให้ผู้เรียนที่เป็นเด็กสนใจยิ่งขึ้น อาจจะถูกเรื่องราวเป็นทำนองนิทาน เช่น สุบินทกุมาร เป็นต้น

ฉวีวรรณ อุทกานันท์ (2527: 28) ได้กล่าวถึง ลักษณะของหนังสือสำหรับเด็กของไทยไว้ว่า เริ่มต้นจากเป็นวรรณกรรมที่ไม่ได้จัดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรไว้ ซึ่งมีทั้งนิทานพื้นเมือง คำานาน และบทเพลงกล่อมเด็ก ดังนั้น เมื่อมีหนังสือสำหรับเด็กออกมาในระยะแรก ๆ จึงเริ่มต้นด้วยนิทานและการสั่งสอนและมักจะเป็น เรื่องทำนองสั่งสอนศีลธรรมและพุทธศาสนา เช่น เรื่องพระยาฉันทันต์ นกกระเจา สุบินทกุมาร สังข์ทอง เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีเรื่องราวสำหรับผู้ใหญ่ที่เด็กคิดใจและชอบอ่าน เป็นตอน ๆ เช่น พระอภัยมณี ขุนช้างขุนแผน เป็นต้น หนังสือสำหรับเด็กในยุคแรกนี้ เขียนเป็นกาพย์กลอนแทบทั้งสิ้นและส่วนมากมักจะไม่ปรากฏนามผู้แต่งหนังสือที่เขียนขึ้นสำหรับเด็กโดยตรง มีไม่มากนัก เด็กจึงต้องไปอ่านหนังสือที่เขียนให้ผู้ใหญ่อ่าน ผู้ที่ได้รับยกย่องว่าเป็นนักเขียนหนังสือสำหรับเด็กคนแรก คือ สุนทรภู่ ซึ่งเขียนหนังสือสำหรับเด็กไว้หลายเล่ม ได้แก่ สวัสดิรักษา เพลงยาวถวายโอวาท (2364-2370) กาพย์ พระไชยสุริยา (2371) และสุภาวดีสอนหญิง (2380) นอกจากนี้ยังมีสภานิพนธ์สอนเด็ก (2419) ซึ่งไม่ปรากฏตัวผู้เขียน

ด้วยเหตุนี้ หนังสือแบบหัดอ่านของเด็กไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จึงมีลักษณะของการนำเสนอเรื่องราวที่ถูกเป็นทำนองนิทานและใช้คำประพันธ์ประเภทร้อยกรอง ดังที่ วีรฉัตร วรรณดี ได้อธิบายถึงวิธีการเขียนไว้ดังนี้

หนังสือที่คัดอ่านชั้นต้นสมัยนั้น บางประเภทแต่งเป็นร้อยกรองและมีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือ มีการกำหนดคำที่นำมาแต่งตามลักษณะการประสมตัวสะกดในมาตราต่าง ๆ เป็นมาตรา ๆ ไป เช่น นำคำที่สะกดในมาตราเดียวกัน มาผูกเข้าด้วยกันพอได้ใจความ แต่ไม่เป็นเรื่องราวต่อเนื่องกัน เพื่อให้เป็นตัวอย่างคำที่สะกดในมาตราเดียวกันนั้น ๆ ในหนังสือประณม ก.กา หรือนำคำที่สะกดในมาตราใดมาตราหนึ่งมาผูกเป็น เรื่องราวทำนองนิทานโดยใช้คำที่สะกดในมาตราเดียวกันเท่านั้น ตั้งแต่ต้นจนจบ เช่น เรื่องพระสุบิน ก.กา นอกจากนั้นยังมีการนำคำที่สะกดในมาตราทุกมาตรามาผูกเป็น เรื่องราวโดยเรียงลำดับที่ละมาตรา เป็นตอน ๆ ไป เรื่องราวที่ผูกนั้นอาจเป็นการสอนเรื่องการเขียนหนังสือและเรื่องต่าง ๆ ที่นักเรียนควรประพฤติปฏิบัติ เช่น เนื้อหาของหนังสือประณม ก.กา ที่คัดอ่านหรืออาจเป็นการอธิบายหลักเกณฑ์และความรู้เกี่ยวกับอักษรวิธีโดยตรง เช่น ประณมมาลาหรืออาจผูกเป็นทำนองนิทาน เรื่อง ทศบุล เลือโค และพระไชยสุริยา เป็นต้น

ซึ่งสอดคล้องกับที่กฤษณา ลินไชย และรัชณา ฤชาฤทธิ (2518: 5) กล่าวถึงหนังสือประณม ก.กา ไว้ว่า

ลักษณะการแต่ง เป็นคำกลอนและคำกาพย์ตั้งแต่แม่ ก.กา จนถึงแม่เกย เนื้อเรื่องว่าด้วยลักษณะและวิธีการ เล่าเขียนหนังสือ กล่าวถึงกิจวัตรของศิษย์วัดหรือนักเรียนในสมัยนั้น ตั้งแต่ต้นจนจบ เข้านอนว่ามีอะไรบ้าง สิ่งใดฟังทำ สิ่งใดฟังเว้น เป็นคำสั่งสอนไปด้วย

นอกจากนี้ ในหนังสือเรื่องความทรงจำของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ (2519: 10) ได้กล่าวถึงลักษณะของหนังสือเรียนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไว้ดังนี้

ในสมัยนั้น หนังสือเรียนยังไม่มีฉบับพิมพ์ แม่ต้องจ้างให้อาจารย์เขียนหนังสือด้วยเส้นทรดาลลงในสมุดคำ ค่อยมาย้ายไปเรียนต่อคุณปานธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ถึงตอนนี้เริ่มใช้หนังสือพิมพ์ คือ ประณม ก.กา ซึ่งหมอบรัดเลย์พิมพ์ขึ้น เป็นครั้งแรก แต่ยังใช้วิธีสอนอยู่อย่างเดิม คือ หัดอ่านพยัญชนะและอ่านตัวอักษรประสมกันไปจนจบแม่ เกยแล้ว หัดอ่านหนังสือต่าง ๆ เช่น บทละคร เรื่องอิเหนา และรามเกียรติ์ เป็นต้น เรียนถึงขั้นนี้เรียกว่าชั้นสมุด เพราะใช้สมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียน อ่านเรื่องต่าง ๆ ไปจนสามารถอ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน แต่ส่วนหัดเขียนหนังสือไม่รู้กวดขันนักเลขไม่ได้สอนทีเดียว เพราะในสมัยนั้นยังถือว่าเป็นวิชาหนึ่งซึ่งต้องมีครูสอนต่างหาก

ในเวลาเมื่อต้นกำลัง เขียนนั้นประจวบกับที่หมอบรัดเลย์พิมพ์หนังสือสามก๊กสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงซื้อมาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ พระองค์ละฉบับ 4 เล่มสมุดฝรั่ง ตั้งแต่บัดนั้น ฆ้องก็อ่านหนังสือสามก๊ก เป็นหนังสือ เขียน เลยชอบอ่านหนังสือ เป็นนิสัยติดตัวมาจนบัดนี้

จึงสรุปได้ว่าหนังสือแบบ เขียนที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นแบบ เขียนสำหรับ เขียนอ่าน มีจุดมุ่งหมายเพื่อฝึกหัดอ่าน เขียนสระ พยัญชนะ ประสมคำ ความวิธีการศึกษาภาษาไทย เบื้องต้น และเมื่ออ่านหนังสือเหล่านี้ได้คล่องแล้วจึงจะอ่านหนังสือในระดับสูง เช่น วรรณคดี และคำราชาศัพท์ คอไป ดังนั้นวิธีการเขียนหนังสือเช่นนี้จึงต้องใช้ถ้อยคำง่าย ๆ มีท่วงทำนอง ที่คล้องจองกัน มีความไพเราะโดยใช้คำประพันธ์ประเภทต่าง ๆ ร้อยกรอง เข้าด้วยกัน และ อาจจะ เสนอ เรื่องราว เป็นทำนองนิทาน เพื่อผูกใจเด็กให้ชวนอ่านคอไป หนังสือเขียนที่ใช้ เป็นหลัก ได้แก่ จินตามณี ซึ่งแต่งขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยา และใช้ต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ต่อมา เมื่อมีหนังสือ เขียนเล่มอื่น ๆ เกิดขึ้นก็ยังคงใช้แนวการ เขียน เช่นเดียวกับจินตามณี คือใช้คำประพันธ์ประเภท กาพย์ กลอน ได้แก่ ประณม ก.กา ประณมมาลา สุบินท ก.กา เป็นต้น ส่วนจินตามณีที่ตกทอด มาในสมัยหลังนี้ได้มีการแก้ไขข้อความต่างไปจากสมัยเดิม เนื่องจากการคัดลอกแตกต่างกันมาทำให้ ข้อความคลาดเคลื่อน

ดังนั้น เมื่อพิจารณาลักษณะของ เนื้อหาและวิธีการ เขียนของหนังสือ เขียนที่กล่าวมาแล้ว ข้างต้น จะพบว่า มีเนื้อความ เป็นคติสอนใจมุ่งแนะแนวทางให้เด็กได้ฟังประพจน์และปฏิบัติ จึงนับ เป็นการอบรมสั่งสอนทางด้านศีลธรรมความประพฤติที่สอดแทรกไว้ในหนังสือที่คัดอ่านภาษาไทย นั้นเอง

2. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาในสมัยการศึกษาอย่างมีแบบแผน

ในปี พ.ศ. 2414 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งโรงเรียน หลวงสอนภาษาไทยให้แก่พระเจ้านั่งงยาเธอและพระเจ้าหลานเธอในพระบรมมหาราชวัง มี พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นอาจารย์ใหญ่ และได้ยกเลิกหนังสือเขียนที่ กล่าวมาแล้ว โปรดให้ใช้แบบ เขียนหลวงซึ่งแต่งโดยพระยาศรีสุนทรโวหาร เมื่อครั้ง เป็นหลวง สวารประเสริฐแทน

แบบเรียนหลวงชุดนี้คือ แบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจ มีอยู่ 6 เล่ม คือ มูลบทบรรพกิจ (สอน เด็ก เริ่ม เรียน) วาหนิตินิกร (สอนการผันอักษร) อักษรประโยค (สอนการผันอักษรควมกล้ำ) สังประโยคพิธาน (สอนตัวสะกด) ไวพจน์พิการณ์ (สอนคำพ้อง) และพิศาลการันต์ (สอนการใช้ ถ้อยคำ) แบบเรียนชุดนี้ใช้เวลาเรียน 3 ปีจึงจบ นอกจากแบบเรียนชุดนี้แล้ว พระยาศรีสุนทรไวยากร ยังได้แต่งแบบเรียนเล่มอื่น ๆ อีก เช่น นิติสาธตสาธก (อธิบายแบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจ) อนันตวิภาค (สอนเรื่องคำภาษาคำต่าง ๆ ในภาษาไทย) ฉันทวิภาค (สอนวิธีแต่งฉันท) พรรณพฤกษา และสัตตวาภิธาน (กลอนรวบรวมรายชื่อต้นไม้และรายชื่อสัตว์) เป็นต้น (จิตรกร ตั้งเกษมสุข 2525: 134)

แบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจ เป็นแบบเรียนหลวงชุดแรกที่ใช้เป็นแบบสอนอ่าน เบื้องต้น ของนักเรียน ซึ่งทางราชการจัดพิมพ์ขึ้น เป็นมาตรฐาน และได้ทำหน้าที่เป็นเสมือนหลักสูตร เพราะ ได้นำไปจำแนกชั้นเรียน เป็นนักเรียนชั้นมูลบท นักเรียนชั้นวาหนิติ เป็นต้น การวัดผลก็ใช้วัด ความรู้ตาม เนื้อหาในแบบเรียนดังจะเห็นได้จากคำถวายรายงานโรงเรียน ปิจจ อัฐศก เรื่อง ตรวจวิธีสอนโรงเรียน (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ: กร.5ศ เล่ม 1 หน้า 5ศ 8จ.ศ.1248) ความว่า

โรงเรียนสราญรมย์ -อาจารย์ได้แบ่ง เวลาสอนเป็น 3 เวลาคือ เวลาเช้า 3 โมงเช้า โรงเรียนตรวจเรียกชื่อนักเรียนให้คัดลายมือ เวลาเช้า 4 โมงเช้า อ่านค่านับสการ แล้วต่อหนังสือจนถึงเวลาเที่ยงหยุด เวลาบ่าย 1 โมงสอนสุภาษิต แล้วคัดเขียน มี แม่ น้ำ และอุโยพจน์ สัตตวาภิธาน เป็นต้น แบ่งนักเรียนเป็น 3 ชั้น ชั้นที่ 1 มูลบทบรรพกิจ ที่ 2 วาหนิตินิกรอักษรประโยค ที่ 3 สังโยคพิธาน ไวพจน์ พิศารณ์ พิศาลการันต์ อาจารย์แบ่งกันสอนตามหน้าที่ กิจงานุกิจ คือ ความรู้ ในคติ โลกย์ ธรรม เทศนา คติธรรมไม่ได้สอน

การสอนนักเรียนได้รับพระราชทานจัดตั้งวิธีแบบสอนขึ้นใหม่ แบ่งนักเรียน เป็นชั้น ๆ เปลี่ยนเรียนกันสอน เป็น เวลา วิชาที่สอนก็สอนหลายอย่าง มีวิชา หนังสือและ เลข เป็นต้น สอนทั้งคติธรรม คติโลกย์ ซึ่งเป็น เครื่องประกอบ เกื้อกูล ในการเล่าเรียนด้วย หัดอ่านจากหนังสืออุโยพจน์ ปกิรณาพจน์ นิติสาธตสาธก อ่านให้รู้จำ ตัวสะกด เมื่อเวลาเขียนจะได้ถูกต้อง และอ่านให้ ชำนาญคล่องแคล่ว ธรรม เทศนาไม่ได้สอน คติธรรมได้สอบทุกเดือน ๆ ละ 4 ครั้ง คือแปลเนื้อความจากมงคลสูตรมาสอบ

โรงเรียนวัดพิตรพิมุข อาจารย์ได้สอนตามแบบหนังสือพิมพ์ซึ่งพนักงาน จัดการออกพิศส่งไปนั้น ชั้นคำหัดให้นับตัวเลข ชั้นกลางหัดให้เล่าสูตรบวกและ

คุณ ชั้นสูงให้ทำวิธีบทถึง เวลาเช้า 4 โมง 30 นาที (หยุด) เวลาเที่ยง
เข้าโรงเรียนตรวจเรียกชื่อนักเรียน สวดค่านมัสการมาตาศิลปะและอาจารย์คุณ
เวลาบ่าย 30 นาทีลงมือสอนจนเวลาบ่าย 3 โมง 30 นาที (หยุด) สวดค่านมัสการ
ขัตติยคุณและ เทพยดาอารักษ์ (สิ้น เวลาสอน)...."

"....วัดทิชโยธาธิการาม -กิจจานุกิจ สอนแก่นักเรียนชั้นสูง คือสอนให้รู้ใน
คำอธิบายด้วย วัน เดือน ปี เป็นต้น ธรรมเทศนาได้สอนถึงวันขึ้น 14⁹
แรม 19⁹

ฤาเป็น เดือนขาดข้างแรมวัน 13 คำ บางวันพระอรียกะวีผู้อุปการะได้อาราธนา
พระสงฆ์มาแสดงธรรมสอนนักเรียน คติธรรมอาจารย์ ได้สอนแต่ประคนธรรม
กับสุภาภิตพระร่วงบ้าง...."

และในประกาศสอบไล่ พ.ศ.2428 ได้กำหนดวิชาเพื่อเข้าสอบไล่ไว้ดังนี้

"....ชั้นประโยคต้นจะสอบวิชาตลอดแบบเรียนหลวงทั้ง 6 เรื่อง คือตั้งแต่มูลบท
บรรพกิจ จนถึงพิศาลการณ์ ส่วนประโยค 2 ลายมือหวัดและบรรจงอย่างหนึ่ง
เขียนหนังสือใช้ตัววางวรรคตอนถูกต้องตามใจความไม่ต้องดูแบบอย่างหนึ่ง ทาน
หนังสือที่คัด คิดจากลายมือหวัดอย่างหนึ่ง คัดสำเนาความและย่อความอย่างหนึ่ง
แต่งจดหมายอย่างหนึ่ง แต่งกระชุ้ความร้อยแก้วอย่างหนึ่ง วิชาเลขอย่างหนึ่ง
ทำบัญชีอย่างหนึ่ง...."

ดังนั้นจะพบว่า นอกจากหนังสือชุดมูลบทบรรพกิจแล้ว ยังมีหนังสือเล่มอื่นที่ใช้
ประกอบการเล่าเรียน ได้แก่ กิจจานุกิจ ความรู้คดีโลกย์ คติธรรม คือพระธรรมเทศนา
ค่านมัสการคุณานุคุณ นอกจากนี้ยังมีหนังสือสุภาภิตพระร่วง หนังสืออุบายพจน์ ปกิรณานาคต์
สัตตวาถิธานและนิตติสาธสารถ ซึ่งเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับแม่น้ำ พรรณไม้ สัตว์ต่าง ๆ ซึ่ง
จัดไว้ว่าเป็นหนังสือทำให้ความรู้ทางสังคมศึกษา

สำหรับหนังสือกิจจานุกิจนั้น สุกิจ นิมมานเหมินทร์ ได้อธิบายถึงหนังสือเล่มนี้
ไว้ในคำนำว่า

".... เป็น เรื่องความรู้รอบตัว เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์เบื้องต้น
ตลอดจนศาสนา เช่น การกำหนดคัมภีร์ วัน เดือน ปี ดินฟ้าอากาศ ปรากฏการณ์
ทางธรรมชาติ เช่น ฟ้าผ่า สุริยุปราคา และเรื่องศาสนา เช่น ศาสนา
อิสลาม ศาสนาพุทธ เป็นต้น ในขณะที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)
แต่งหนังสือเรียนนี้คือราว พ.ศ.2410 ความรู้เช่นที่กล่าวไว้ในหนังสือนี้คงยัง
เป็นของใหม่อยู่ เพราะคนไทยยังไม่ได้ศึกษาเรื่องวิทยาศาสตร์แพร่หลายใน
ปัจจุบัน...โดยที่ท่านผู้แต่ง เป็นนักปราชญ์รอบรู้แตกฉานและใฝ่ใจในวิทยาการ

ต่าง ๆ ทั้งยัง เป็นนักเขียนที่สามารถจะ เห็นได้จากที่ท่านได้ เรียบเรียง เรื่อง พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-4 ไว้ให้เป็นมรดกแก่อนุชนไทย ข้อความที่นำมาชี้แจงในหนังสือนี้จึงน่าอ่านและมีอุทธรณ์เปรียบ เทียบ ชักนำ ให้เข้าใจได้ง่ายนับว่า เป็นหนังสือสำคัญทั้งในด้านความรู้และในด้านการพิมพ์ ทั้งนี้ก็ เพราะกิจจานุกิจฉบับแรกที่ตีพิมพ์ เป็นฉบับที่ เรียกกันว่า ฉบับพิมพ์หิน คือ เขียนตัวอักษรแบบอาลักษณ์ แล้วนำไปทำแม่พิมพ์...."

ส่วนในทัศนะของผู้แต่งกล่าวไว้ดังนี้

"....ข้าพเจ้าจึงคิด เรื่องราวกล่าว เหตุผลต่าง ๆ แก่ในทางโลกย์บ้าง ทาง ศาสนาบ้าง ที่มีพยานก็ชักมากกล่าวไว้ ที่ไม่มีพยาน เป็นของมองไม่เห็นจริงก็ คำนึงเสียบ้าง ว่าไว้แต่พอปัญหา เด็กรู้ ผู้เรียนหนังสือรู้แล้วจะได้อ่านหนังสือ เรื่องนี้แทนหนังสือสวดและหนังสือ เรื่องละคร เห็นจะเป็นประโยชน์รู้การ เล็ก ๆ น้อย ๆ บ้าง ถ้าเขาถามสิ่งใด เด็กทั้งหลายจะได้แก้ไปตามส่วนนี้ไว้เป็น ข้อถามข้อแก้ กล่าวแต่พอจำได้ให้ชื่อว่าหนังสือแสดงกิจจานุกิจ...."

ดังนั้นหนังสือกิจจานุกิจจึงมีรูปแบบการนำเสนอ เนื้อหาที่แตกต่างจากหนังสือ เรียบแต่ เดิม ที่ผู้แต่ง เรียกว่า "หนังสือสวดและหนังสือเรื่องละคร" กล่าวคือ เขียนเป็นคำถามคำตอบ มีการ อธิบายยกตัวอย่างให้เหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์ เช่น อธิบาย เกี่ยวกับน้ำฝน ฤดูกาลต่าง ๆ ว่าเป็น ปรากฏการณ์ธรรมชาติ เนื้อหาส่วนใหญ่เกี่ยวกับการกำหนดนับวัน เดือน ปี ดินฟ้าอากาศ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พายุ ลม สุริยุปราคาและ เรื่องศาสนาในเชิง เปรียบเทียบ โดยที่ผู้แต่ง เสนอไว้อย่างกว้าง ๆ "แต่พอมีปัญหาคำถาม" จะได้ เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้บ้าง

ลักษณะของการ เขียน เป็นการยกปัญหาขึ้นมาพิจารณาเป็นประเด็น ๆ และพยายาม หาเหตุผลทางวิทยาศาสตร์มาอธิบาย ซึ่งคำตอบที่ได้คงจะ แตกต่างจากความ เชื่อเดิมของคน ไทย ที่มักจะอธิบายปรากฏการณ์ตามธรรมชาติที่เกิดขึ้นว่า เกิดจากเทวดาหรือเพราะมนุษย์ ทำความดีความชั่ว ดังปรากฏในไตรภูมิพระร่วง อธิบายเรื่องจักรวาล พระอาทิตย์ โลกการ โจร การเกิดกลางวัน กลางคืน ตามหลักวิทยาศาสตร์ ตัวอย่างเช่น

"....ก็ทั่วโลกเดิน เวียนรอบดวงอาทิตย์นั้น เป็นค่านักปราชญ์ใหม่ประมาณได้สัก สี่ร้อยปี เขาได้มีเครื่องมือวัดแดด และเขาได้เที่ยวรอบพิภพหลายรอบ จึงรู้ว่า ดวงอาทิตย์เป็นของใหญ่โตมาก โกลมาก ลอยอยู่ที่เดียว ก็พิภพเป็นของเล็กกว่ามาก จะให้ของใหญ่กว่ามาเดิน เวียนของ เล็กได้หรือ ของ เล็กเดิน เวียนของใหญ่จึงจะชอบ"

ลักษณะของ เนื้อหาและการนำเสนอ เนื้อหาในรูปแบบใหม่นี้สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลง แนวคิดทางสังคมบางประการในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ยอมรับความเจริญทางวิทยาศาสตร์ การใช้หลักของเหตุผลอธิบายความเชื่อ เรื่องจักรวาล โลก มนุษย์ และธรรมชาติ ซึ่งคำตอบได้มาจากการทดลองและพิสูจน์ให้เห็นจริง ทั้งนี้เป็นเพราะได้รับอิทธิพลจากตะวันตก โดยผ่านทางคณะสอนศาสนา ในขณะที่เดียวกันการศึกษาของเด็กไทย ส่วนใหญ่ยังอยู่กับวัดมีพระ เป็นครูสอนให้อ่าน เขียน เรียน เลข รวมทั้งท่องบ่น เรียนรู้ความเชื่อในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในเรื่องกฎแห่งกรรม บุญ-บาป ที่เป็นเครื่องกำหนดชีวิตมนุษย์ในโลกจึงยังคง เป็นกรอบความคิดหลักในสังคมไทย ซึ่งในหนังสือกิจจานุกิจได้แสดงทัศนะดังกล่าวไว้ในเชิง เข้าข้างพุทธศาสนาโดยชี้แจงให้เห็นว่าความรู้เรื่องโลกย์ที่มีอยู่ในไตรภูมิที่รวบรวมมานี้ อาจผิดพลาดได้ เพราะเป็นความรู้ที่พวกพราหมณ์ค้นคว้า เชื่อถือมาตั้งแต่สมัยก่อน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2514: 10-102)

ส่วนหนังสือเรียนเล่มอื่น ๆ ยังคงมีลักษณะ เช่นเดียวกับหนังสือเรียนสมัยก่อน คือ อาศัย คัมภีร์ทางศาสนา และอาศัยตำราที่แต่งขึ้นในสมัยนั้นมาใช้สอน สำหรับสุภาภิตพระร่วง ซึ่งปัจจุบัน ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ว่า แต่งขึ้นในสมัยสุโขทัยหรือไม่ ก็มีข้อความที่กล่าวถึงหลักการปฏิบัติตนต่อบุคคลต่าง ๆ สอนให้รู้จักรักษาดนให้ทันสมัยให้รอบคอบ เช่น "เมื่อน้อยให้เรียนวิชา ให้หาสิน เมื่อใหญ่" สอนให้รู้จักผูกมิตร เช่น "ผูกไมตรีอย่ารู้ร้าง สร้างกุศลอย่ารู้โรย" ซึ่งสุภาภิตเหล่านี้มีอิทธิพล ต่อความคิดและชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยอย่างมาก เนื่องจากได้นำเอาสุภาภิตพระร่วงมาใช้ เป็นคติธรรมในการดำเนินชีวิต (กรมศิลปากร 2527: 29)

แต่อย่างไรก็ตาม หนังสือเหล่านี้คงไม่ได้ใช้สอนแพร่หลายตามโรงเรียนต่าง ๆ มีบางโรงเรียนเท่านั้นที่ใช้สอน ทำให้การสอนวิชาต่าง ๆ แตกต่างกันสุดแต่โรงเรียนนั้นจะจัดทำ จนเป็นเหตุให้ทางการต้องประกาศให้สอนตามแบบ เรียนหลวง เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2418 แต่ไม่สู้จะได้ผลมากนัก จนกระทั่งได้มีพระราชบัญญัติการสอนวิชาต่าง ๆ และพระราชบัญญัติการสอบไล่ในเวลาต่อมา (ศิริมาต ไทยวัฒนา 2524: 63)

ในปี พ.ศ. 2430 ได้มีประกาศตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น เพื่อควบคุม โรงเรียนต่าง ๆ และอีกปีหนึ่งถัดมามีการเปลี่ยนหนังสือแบบเรียนใหม่ เลิกสอนตามแบบเรียนหลวง 6 เล่ม เนื่องจากต้องใช้เวลาสอนถึง 3 ปีจึงจะจบ แต่บุตรหลานของราษฎรส่วนใหญ่ต้องช่วยพ่อแม่ทำนา มีเวลาเรียนได้เพียงปีละ 3 เดือน เป็นเหตุให้กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงคิดเรียบเรียงแบบเรียนเร็วขึ้น

โดยทรงแต่งให้ง่ายขึ้นให้อ่านออกเขียนได้ภายใน 3 เดือน ต่อมาทรงปรับปรุงใหม่อีก 3 เล่ม คือ เล่ม 1 สอนให้อ่านหนังสือออก เล่ม 2 สอนให้เขียนหนังสือถูก เล่ม 3 สอนให้เรียบเรียง ถ้อยคำ และข้อความอย่างง่าย ๆ ได้ คอนหลังรวมนิพนธ์ใหม่แล้วนับเป็น 2 คอน คือ แบบเรียนเร็ว เล่ม 1 คอนต้น และแบบเรียนเร็ว เล่ม 2 คอนปลาย ใช้สอนในโรงเรียนหลวง และโรงเรียนราษฎร์ ทั้งในกรุงและหัวเมือง ซึ่งนักเรียนสามารถเรียนรู้อีกขวิธีภายในปีเดียวหรือครึ่งปี เป็นอย่างช้า

นอกจากมีโรงเรียนสอนภาษาไทยเกิดขึ้นแล้ว ยังได้มีโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นด้วย เพื่อการศึกษาของพระเจ้านั่งยาเธอและหม่อมเจ้าต่างกรม ซึ่งมีความรู้ภาษาไทยดีแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2514 : 14-15) ได้ทรงเล่าถึงการเรียนการสอนในสมัยนั้น ไว้ว่า

. . . ครั้งนั้นเรามีอายุ 12 ปี ครูพูดไทยไม่ได้ สอนอย่างฝรั่ง เขียนหนังสือเรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแทนที่ก็ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับสอน เรารู้จักแผนที่ของเมืองฝรั่งก่อน เมืองไทยเราเอง หัดพูดหัดอ่านนะให้เข้าใจความเอาเอง ไม่ให้หัดให้แปล แต่พวกเรา ก็พยายาม เข้าใจความได้ถึงหงสาวดารอังกฤษ สิ่งที่เราเข้าใจไม่ได้คือ ไวยากรณ์ คิดเลขก็ใช้มาตราอังกฤษ แต่เราทำเลขไทยเป็นมาแล้ว เราคงรู้จักมาตราไทยมาก่อน แต่ผู้อื่นที่รู้จักมาตราอังกฤษก่อนมีบ้างกระมัง แต่ความรู้เหล่านี้ มาช่วยเราไต่แล้ว ให้รู้จักเอามาใช้ในทางข้างไทยเราด้วย มีหัดต้องเรียนใหม่ เราได้รู้นิสัยของฝรั่งจากหนังสือเรียน ดีกว่าเรียนแบบที่เขาจัดสำหรับคนไทยในภายหลัง

ตามความข้างต้นแสดงว่าวิชาต่าง ๆ ที่ได้จัดสอน ต้องใช้ภาษาอังกฤษทั้งสิ้น เพราะครูพูดไทยไม่ได้ หนังสือเรียนจึงใช้แบบฝรั่ง และมีวิชาใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น ดังปรากฏในพระราชบัญญัติสอนวิชา พ.ศ. 2433 ที่กำหนดให้มีการสอนโล่วิชาภาษาไทยและภาษาอังกฤษขึ้น ภาษาไทยแบ่งเป็น 3 ระเบียบค สอนวิชาเขียน อ่าน คัด เรียงความ ย่อความ แต่งจดหมาย ไวยากรณ์ เลข ลูกคิด และบาณวิธี ส่วนวิชาภาษาอังกฤษกำหนดให้มีการสอนเป็น 6 ชั้น วิชาที่สอนได้แก่ อ่าน เขียน คัด แปลใจความ เรียงความ ภูมิศาสตร์ เลข สำหรับชั้นปีที่ 4 เพิ่มความรู้พงศาวดารต่างประเทศ ความรู้เหตุและเรื่องราวของการค้าขาย ความรู้ดาราศาสตร์และสรีรวิทยา

เมื่อพิจารณาจากรายชื่อวิชาที่กำหนดให้สอนนั้น แสดงให้เห็นว่า เน้นการอ่านเขียนภาษาไทยให้ได้เป็นสำคัญ วิชาเลขรองลงมา ซึ่งเป็นไปตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเห็นว่า "วิชาหนังสือเป็นประโยชน์ที่จะเล่าเรียนพระโคตรปูก

ต่อไป เป็นการ เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนาเป็นคุณที่สุด ก็จะได้ เป็นกำลังราชการและในประโยชน์ของผู้เรียน" (คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมถวัลยราชสมบัติครบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2511 : 54) ดังนั้น หลักสูตรสำหรับประโยค 1 คือ สอนตามแบบหลวง 6 เล่ม ส่วนประโยค 2 กำหนดสอน 8 วิชา ที่กล่าวแล้วข้างต้น ความมุ่งหมายของการจัดการศึกษาในขณะนั้น ก็เพื่อฝึกคนเข้ารับราชการตามความต้องการของบ้านเมือง

ต่อมา เมื่องานการศึกษาขยายตัวออกไปมากขึ้น จึงได้ตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นและกำหนดให้มีหลักสูตรเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้นใช้เป็นครั้งแรก เรียกว่า "กฎีกัดสำหรับการศึกษาในโรงเรียนมูลสามัญ ร.ศ. 111" (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : กร. 5ศ 1-4 (ร.5 ศ.1 (1-2) ตรวจและจัดโครงการศึกษา) ซึ่งกำหนดขึ้นของการศึกษาและวิชาที่จัดสอน ดังต่อไปนี้

1. ทางแห่งการศึกษาโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำกว่ากำหนด 3 ปี และในโรงเรียนมูลสามัญชั้นสูง มีกำหนด 4 ปี

2. การศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนมูลศึกษาชั้นดำนั้น คือ ธรรมจารี อ่าน เขียน แต่งข้อความ ไวยากรณ์ และเลขวิธี

3. ทางแห่งการศึกษาในโรงเรียนมูลสามัญชั้นสูง คือ ธรรมจารี อ่าน เขียน แต่งข้อความ ไวยากรณ์ เลขวิธี ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร วิทยาการ เขียนรูปภาพและขับร้อง

ถ้าในแขวงตำบลใดที่มีครู จะสอนภาษาอังกฤษ มีมือการช่างและการค้าขาย รวมเป็นทางของการศึกษาคด้วย แต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็เพิ่มได้

ธรรม ในการที่จะสอนธรรมนั้น ครูจงมีความระวังอธิบายให้รู้จักพุทธคุณ อธิบายในสิ่งที่ เป็นจริงอย่างง่ายที่ครูเห็นสมควรจะสอนให้เด็กพอ เข้าใจได้ง่าย และสอนสิงคาโอวาทสูตร อุบาสถะ บัญญัติตามแบบเทศ ซึ่งพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ขึ้นไว้ และกุศลกัมมถ ธรรมวัตร และพุทธคุณ แปลตามแต่ครูจะสอนให้ และครูเองจะต้องประพฤติให้เป็นตัวอย่างในการปฏิบัติชอบให้เป็นแบบแก่นักเรียนด้วย

อ่าน ให้ใช้แบบหลวงหนังสืออ่าน ให้นักเรียนอ่านให้ชัดอักษรข้อความ เป็นจังหวะไปตามความในหนังสือ ทั้งที่เป็นความร้อยแก้ว กลอน ลิลิต โคลง ฉันท์ ประการใด ก็สอนให้อ่านตามชนิดหนังสือ นั้น แลอ่านหนังสือ เรื่องที่กล่าวด้วยภูมิศาสตร์ ทั้งพงศาวดาร และเรื่องราวที่เกี่ยวข้องด้วยความจริงในวิชานั้น ถ้าในโรงเรียนมูลสามัญชั้นสูง ก็ให้อ่านหนังสือที่เป็นข้อความลึกยากขึ้น

ภูมิศาสตร์ ให้สอนสิ่งที่เห็นในโรงเรียนแลเขตโรงเรียน เป็นต้น ภูมิศาสตร์สยาม ให้รู้จักหัวเมืองใหญ่ เมืองเล็ก ทิศทั้ง 8 แลรูปพิภพ เขตครองวันแลคืน ฤดู 3 ฤดู 4 ชื่อภูมิสถานต่าง ๆ มหาสมุทร ทะเล ทวีป ประเทศ แลเรื่องราวสังเขปประเทศต่าง ๆ ตามแบบหลวงแลแผนที่

พงษาวดาร ตั้งแต่พระเจ้ารามาธิบดีอยู่ทองส้างกรุงทวาราวดี ลำดับวงศ์พระกษัตริย์ มาจนกรุงเก่าพิณาศ และเหตุการณ์ที่เป็นสิ่งสำคัญในรัชกาลต่าง ๆ เป็นลำดับมา และ พระบรมราชวงศ์ปรีดยูนันนี้มีทางพระราชไมตรีการค้าขายต่างประเทศ และอาการ สรรพประโยชน์ การศึกษาธรรม เนียมกริยาอาการความ เปลี่ยนแปลง และความคิดของ บรรพบุรุษที่บิภักษ์บ้านรักษ์เมือง ทำราชการมีชื่อเสียง เป็นลำดับมาจนรัชกาลปรีดยูนัน ให้สอนตามแบบหลวง

วิทยาการ ว่าด้วย เข้า ัญญาหาร ผัก ผลไม้ ต้นไม้ สัตว์ 2 ท้าว 4 ท้าว แมลง ปลา ว้างกาย สัตว์ มนุษย์ ทอง เงิน ทองแดง ดีบุก เหล็ก ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญของชีวิต ที่เป็นไปในทุกวัน พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดาว อากาศ ชลาภาส ไอ เมฆ น้ำค้าง ลุกเหิม พ้าร้อน พ้าแลบ ลม ผน เขาไฟ แผ่นดินไหว น้ำขึ้นน้ำลง ของที่คิดไฟ สนิม น้ำพุ สุนน้ำ สัทพสาเียง ความก้อง นาฬิกาหก นาฬิกาถลอก เครื่องวัดลม ความ ร้อน เครื่องจักรกลไกใช้แรงไอ แวนดา สี รุ่ง รอก ที่ราบ ดราฐ แม่เหล็ก ไทร เลข และอื่น ๆ บรรดาที่เป็นของแห่งความเป็นอยู่ทุกวัน ให้สอนตามแบบหลวงแลตามแผนที่ ที่มีรูปภาพ

และกำหนดว่า "ให้ตั้งคามหัวเมืองและในกรุงตามควร ไล่ประโยค 1 สอนตามหลักสูตร สำหรับโรงเรียนในตำบลบ้านนอกกำหนดไว้ว่า

ธรรมนั้น คือ ให้ท่องบ่นธรรมวัตร แผลตามแบบและหุทธคุณ ฤสาวคมนตรีก็แล้วแต่ อาจารย์จะฝึกสอนได้ จะให้ท่องสาธยายในก่อนเวลาเรียนฤาเมื่อเรียนแล้ว ฤา เวลาค่ำ ถ้าศิษย์วัดนั้นอยู่ด้วยกับอาจารย์ ฤาเฉพาะแต่วันอุโบสถ ก็ตามแต่อาจารย์ จะเห็นสมควร ไม่มีกำหนดเวลา

คามความในพิภักฑทางการศึกษาข้างต้น มีประเด็นที่น่าสังเกต คือ "ให้สอนตามแบบ หลวง" และจะพบว่า การศึกษาคามหัวเมืองและในกรุงนั้นแตกต่างกัน ซึ่งขึ้นอยู่กับครูผู้สอนจะ เพิ่มเติมวิชาได้คามที่เห็นสมควร

สำหรับการสอนธรรมนั้น สอนคามหัวข้อหลักธรรมในหุทธศาสนาและใช้วิธีการท่องบ่น แผลความจากคัมภีร์ในพระหุทธศาสนานั้นเอง เนื้อหาที่จัดให้เรียนจึงได้แก่ หุทธคุณ สิงคาโอวาท สุตร อุปาสด กุศลกรรมบถ ธรรมวัตร เป็นต้น ครูผู้สอนคือ พระภิกษุในหุทธศาสนา ซึ่งจะต้อง เป็นแบบอย่างความประพฤติสำหรับเด็ก ดังนั้น แนวการสอนธรรมสำหรับเด็ก จึงต้องอาศัยการ ฝึกรอบรม ลงมือปฏิบัติให้เห็นจริง รวมทั้งอธิบายอย่างง่าย ๆ ให้ได้เข้าใจ

ดังนั้น หนังสือเรียนที่ใช้จึงขึ้นอยู่กับครูอาจารย์เป็นผู้กำหนด เช่น หนังสือที่พระเจ้า น้อยยา เถอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์ขึ้นไว้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงเรียกว่าเป็น "แบบเทศ" ทั้งนี้เพราะได้ทรงนำระบบการสอนและการสอนแบบใหม่และทรง

นิพนธ์หนังสือขึ้นใช้ตามหลักสูตรที่ทรงวางไว้สำหรับโรงเรียนหนังสือไทยมหามงกุฏ

(ศิริมาส ไทยวัฒนา 2524 : 91) ได้กำหนดไว้มี 3 ชั้น คือ

- ชั้นตรี
1. อ่าน (ในพุทธาณ พุทธประวัติ)
 2. เขียนตามคำบอก
 3. คิดเลข
- ชั้นโท
1. เขียนตามคำบอก (ในพระราชพงศาวดารย่อ)
 2. เรียงความ (แก้กระทู้ สุภาสิต)
 3. คิดเลข
- ชั้นเอก
1. ย่อความ (ในพระราชพงศาวดาร)
 2. แก่คำคิด (ในพระราชพงศาวดาร)
 3. คิดเลข

ตามความคิดเห็นของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (2514 : 136) เกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมืองมีว่า การจัดการศึกษาควรให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถ ในการประกอบอาชีพ และมีความประพฤติดี ความรู้ที่ควรจัด คือ ความรู้ในการอ่าน เขียน คิดเลข การประกอบอาชีพ และธรรมเนียมปฏิบัติ การจัดการศึกษาควรคำนึงถึงหลักประหยัดด้วย การจัดการศึกษาในวัด ซึ่งกระทรวงธรรมการได้จัดการตามความเห็นที่ทรงเสนอไว้ ดังปรากฏในประกาศการจัดเล่าเรียนในหัวเมือง ดังนี้ "มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพิมพ์หนังสือแบบเรียนหลวง ทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมเนียม และวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ไว้สำหรับฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป"

สำหรับหนังสือคัดอ่านอักษรสมัยใช้แบบเขียนเร็ว เลขใช้แบบเลขฝรั่งอีก 2 อย่าง คือ วิชาเครื่องเสียงชีพและธรรมเนียมปฏิบัติ จะแต่งขึ้นใหม่ ดังปรากฏในสมุดคำประกาศต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องนักเรียนและโรงเรียน ร.ศ. 109 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศ 1.1/3) ดังนี้

ส่วนแบบแลคำราคาต่าง ๆ นอกจากนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรจะอาราธนา พระราชาคณะผู้ใหญ่บางองค์และพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบางพระองค์/ ท่าน ซึ่งประกอบด้วย คุณวิชาสามารถจะเรียบเรียงแลคกแต่งหนังสือในวิชานั้น ๆ ได้ ให้คกแต่งแบบวิชาอันจะเป็นประโยชน์แก่การเล่าเรียนของกุลบุตรต่อไปตาม พระราชประสงค์ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าญาณงยาเธอ

พระองค์เจ้าศรีเสาวภาฯ พระองค์เจ้ากรกิตประวดี เรียบเรียงเรื่องพระราชพงษาวดาร ... ในพงษาวดารรวมเรื่องนี้ จะต้องแบ่งเป็น 3 ตอน ตอนที่ 1 พระราชพงษาวดาร เหมือนกับพงษาวดารกรุงทวารวดี พงษาวดารกรุงธนบุรีรวมกัน เป็นตอนที่ 1 ต้องใช้หนังสือพระราชพงษาวดาร ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมาภิไธยทรงเรียบเรียงไว้ตั้งแต่เป็นแบบ แลคัดความจากพงษาวดารเหนือบ้าง ที่อื่น ๆ บ้าง มารวบรวมคัดทอนลงให้คงความอยู่ในเล่มสมุดฝรั่ง ตอนที่ 2 พระราชพงษาวดาร พระบรมราชวงศ์ปรัคยุบันนี้ ต้องใช้หนังสือพระราชพงษาวดารฉบับที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรียบเรียงไว้ตั้งแต่เป็นแบบ แลแก้ไขคัดทอนข้อความให้คงเป็นเล่มสมุดฝรั่ง 1 ตอนที่ 3 ประวัติแลตำนานต่าง ๆ ต้องใช้หนังสือเทศนางานเฉลิมพระนครทั้ง 9 กัณฑ์กับหนังสือรัตนทิพวงศ์แลตำนานของวิเศษต่าง ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์ มารวมกันเป็นเล่มสมุดฝรั่ง คงหนังสือพงษาวดารเป็น 3 เล่มสมุดฝรั่งด้วยกัน หนังสือที่เรียบเรียงนี้ มีพระราชประสงค์จะให้สำเร็จบริบูรณ์แต่ในภายใน 10 เดือน . . .

จะเห็นว่า หนังสือพระราชพงษาวดารที่แต่งขึ้นสำหรับใช้สอนในโรงเรียนนั้น มี 3 ตอนด้วยกัน คือ พระราชพงษาวดารกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี พระราชพงษาวดารพระบรมราชวงศ์ปรัคยุบันและเทศนาพระราชประวัติกรุงเทพ ตอนที่ 1 ใช้หนังสือพระราชพงษาวดาร (ย่อ) ของสมเด็จกรมพระปรมาภิไธยชิโนรสเป็นแบบ แลคัดความจากพงษาวดารเหนือและอื่น ๆ ส่วนตอนที่ 2 ใช้หนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ 1-4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นแบบ แก้ไขคัดทอนข้อความให้สั้นลง และตอนที่ 3 ใช้หนังสือเทศนางานเฉลิมพระนคร 9 กัณฑ์ กับหนังสือรัตนทิพวงศ์และตำนานต่าง ๆ มารวมกันไว้เป็นเล่มสมุดฝรั่ง รวม 3 เล่มด้วยกัน

ต่อมาในปี พ.ศ. 2438 การจัดระเบียบต่าง ๆ และการสอบไล่ ได้เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากได้มีการแก้ไขพระราชบัญญัติสอนวิชา พ.ศ. 2433 กรมสามัญศึกษาแบ่งเป็น 3 ตอน เรียกว่า ระเบียบ 1 ระเบียบ 2 และระเบียบ 3 สำหรับระเบียบ 1 และระเบียบ 2 นั้น เป็นการศึกษาตามแบบฉบับที่มีมาแต่เดิม คือ ให้ความสำคัญแก่การเขียน อ่าน ในวิชาภาษาไทย และวิชาเลข ซึ่งวิชาเหล่านี้จำเป็นสำหรับการเข้ารับราชการ เช่น ในระเบียบ 1 ให้เขียนคัมภีร์ คัดลายมือ ระเบียบ 2 ให้เรียงความ ย่อความ อ่านหนังสือพิศ ซึ่งตามพระราชบัญญัติการสอนวิชา พ.ศ. 2433 นั้น กำหนดไว้ว่า ผู้ใดหากหากเพียรเรียนจนสอบไล่ได้ประกาศนียบัตร ระเบียบ 2 ถือเป็นความชอบที่จะได้เข้ารับราชการ ให้ทรงชูงบเลี้ยงคัมภีร์ และผู้ที่ได้เป็นไพร่หลวง ไพร่สม กรมใด ๆ ก็โปรดเกล้าฯ ให้พ้นจากสังกัด เดิมได้หนังสือคุ้มกันตลอดชีวิต (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ. 2/47 ประกาศและพระราชบัญญัติ เรื่อง พระราชบัญญัติการสอนวิชาและประกาศการเรียนหนังสือ 21-25 ม.ค. 2451)

ส่วนประโยค 3 ที่เพิ่มขึ้นมาใหม่ตามหลักสูตรสามัญศึกษา ที่ประกาศใช้ในปี พ.ศ. 2438 นั้น กำหนดให้เรียนวิชาที่กว้างขวางยิ่งขึ้น ซึ่งในหลักสูตรใหม่ที่ประกาศใช้ปี ปรากฏวิชาสังคมศึกษา เป็นวิชาเฉพาะเป็นครั้งแรก คือ วิชาภูมิศาสตร์ กำหนดให้เรียนภูมิศาสตร์ ทิศกัล แปลนและแผนที่ ภูมิศาสตร์สยามและเมืองใกล้เคียง ในประโยค 3 ชั้น 1 เรื่องทวีปเอเชียและยุโรป เขียนแผนที่ ในประโยค 3 ชั้น 2 และเรียนภูมิศาสตร์ของโลกและเขียนแผนที่จากสมอง ในชั้น 3 และเรียน ภูมิศาสตร์ทางค้าขาย อากาศโลกอย่างสูง เช่น ลม มหาสมุทร สายน้ำ เหตุของฤดู น้ำขึ้น น้ำลง ฯลฯ เขียนแผนที่จากสมอง ในชั้นที่ 4 (กระทรวงศึกษาธิการ 2514 : 142)

จะเห็นว่าเนื้อหาที่ให้เรียนมีทั้งภูมิศาสตร์กายภาพ ภูมิศาสตร์ภูมิภาค ตลอดทั้งภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ ในระยะแรกนี้ เน้นหนักไปทางภูมิศาสตร์กายภาพ (Physical Georgraphy) เช่น กำหนดให้เรียนแปลน แผนที่ แบบเรียนวิชาภูมิศาสตร์ที่ออกในระยะนี้ เป็นเรื่องแผนที่ การทำ แผนที่ ประโยชน์ของแผนที่และแผนที่ต่าง ๆ มากที่สุด แม้จะเรียนเรื่อง เมืองใกล้เคียง ทั้งในทวีป เอเชียและกว้างออกไปจนถึงยุโรป ก็ยังย้ำให้เขียนแผนที่ได้ด้วย (อรุณี ลพิจารณ์ 2518 : 7-8)

ตามความเห็น เรื่องหลักสูตรวิชาภูมิศาสตร์สำหรับสอนนักเรียนมัธยมศึกษา (ชาย) ของ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถถึงพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : สบ 001/32) ลงวันที่ 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2454) กล่าวว่า " ภูมิศาสตร์ นั้นควรสอนให้อ่านแผนที่คล่องเป็นสำคัญที่สุด สำคัญกว่าเขียน เขียนนั้นเสียเวลา แต่ถ้าเขียนลอก ก็ไม่มีประโยชน์ อาจจำไม่ได้อยู่นั่นเอง ควรให้อ่านแผนที่ให้มากขึ้นใจเอง "

ซึ่งตามความเห็นดังกล่าว นับว่ามีอิทธิพลต่อการจัดเนื้อหาวิชาภูมิศาสตร์ในระยะต่อมา อีกด้วย เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการจัดชั้นการศึกษาใหม่ในปี พ.ศ. 2445 เป็นประโยคมูลศึกษา ประโยคประถมศึกษา ประโยคมัธยมศึกษา และมัธยมสูง ก็ได้แก้ไขเพิ่มเติมวิชาภูมิศาสตร์ลงไป ในหลักสูตรชั้นต้นด้วย

นอกจากนี้ แนวการจัดวิชาในประโยค 3 นั้น ได้พยายามที่จะให้เป็นไปตามแบบฉบับ ของโรงเรียนบิลิคสกูลในประเทศอังกฤษ เพราะมุ่งหมายจะให้เข้าสอบไล่ยูนิเวิลโคอลเอกซามิเนชั่น ของมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดและเคมบริดจ์ให้ได้ (กระทรวงศึกษาธิการ 2514 : 142) ซึ่งใน ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 18-19 ยุโรปได้เริ่มเรียนวิชาภูมิศาสตร์เป็นวิชาการอย่างจริงจัง ใน มหาวิทยาลัยและโรงเรียนในประเทศเยอรมันนี้ ในระยะแรกวิชา นี้เน้นหนักไปทางภูมิศาสตร์ กายภาพมากกว่าภูมิศาสตร์สาขาอื่น ต่อมาในศตวรรษที่ 19 เยอรมันนี้จึงหันไปสนใจภูมิศาสตร์

แขนงแผนที่มาก (S.W.Wooldridge and W. Gorden East 1952 อ้างถึงใน อรุณี
ลพพิจารณ์ 2518 : 5)

เนื่องจากการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 เป็นช่วงเวลาที่สังคม
ไทย ได้มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ อันเป็นผลกระทบจากการเข้ามาของชาติตะวันตก ทำให้
มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองในรูปแบบของรัฐสมัยใหม่ ซึ่งเรียกว่ารัฐชาติ ภายใต้
การปกครองระบบสมบูรณาญาสิทธิราช ดังนั้น จึงต้องนำการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามาใช้ เพื่อให้
สอดคล้องกับอุดมการณ์ของรัฐ การรวมอาณาจักร เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งทางเศรษฐกิจ
สังคม และการเมือง จึงจำเป็นต้องใช้กำลังคนที่มีความรู้ ความสามารถทางอักษรวิธีจำนวนมาก
เนื่องจากหน้าที่ราชการต่าง ๆ ได้ขยายตัวขึ้น และนำมาสู่การปรับปรุงระบบการศึกษาตามแบบ
อย่างการศึกษาในประเทศที่เจริญแล้วอย่างประเทศตะวันตก โรงเรียนภาษาไทยแห่งแรกที่พยายาม
จัดระเบียบและวิธีการสอนแบบตะวันตก คือ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ มีสมเด็จพระเจ้า
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาอำมาตย์ราชานุภาพ เป็นผู้บัญชาการ (วารุณี โอสถารณณ์ 2524 : 45, 60)

ในรายชื่อหนังสือเรียนที่สมเด็จพระยาอำมาตย์ราชานุภาพ ทรงจัดให้นักเรียนโรงเรียน
สวนกุหลาบเรียน (คุรุสภา 2520 : 31) ได้แก่ วิชาความรู้ ชั้น 2 ประโยค 1 ภูมิศาสตร์โลก
ฉบับขโศคาร์คไรท์, มูลศึกษา กะ ชะ คะ งะ ไวยากรณ์มูล ถ้อยคำสำหรับราชการ แบบเรียน
เร็วย่อ ก.ไก่ ข.ไข่ แบบเรียนเร็ว เล่ม 1 พิมพ์ ร.ศ. 117 แบบเรียนเร็ว เล่ม 2 พิมพ์
ร.ศ. 120 วาหนิตินิกรอักษรสูงคำ พจนัฎ้อง อ่านออกเสียงและจินตคณิต สอนอ่านทุกอย่างใน
ภาษาไทย จะเห็นว่า ภูมิศาสตร์โลกฉบับขโศคาร์คไรท์ เขียนขึ้นโดยชาวต่างประเทศ แบบเรียน
วิชาภูมิศาสตร์ที่เกิดขึ้นในระยะแรกนี้ จึงเขียนขึ้นเป็นภาษาอังกฤษ เช่น ภูมิศาสตร์สยามของ
นายดับบลิว ฮี ยอนสัน ตำแหน่งที่ปรึกษากระทรวงธรรมการ

ในช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงการศึกษานี้เอง จึงมีความต้องการหนังสือแบบเรียน
สำหรับวิชาต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ความความเห็นของกรมพระยาอำมาตย์ราชานุภาพ (กร. 5ศ. เล่ม 1
รศ. 109) กล่าวไว้ว่า

ด้วยหนังสือแบบสำหรับสอนวิชาต่าง ๆ เดียวนี้มีหลายฉบับหลายอย่าง เป็นหนังสือที่
แต่งไว้แต่โบราณบ้าง หนังสือที่มีผู้เขียนเรื่องก็มีขึ้นมาใหม่เสมอ บางอย่างวิปลาด
คลาดเคลื่อน บางอย่างถ้อยคำประกอบด้วยสุภาษิต ไม่สมควรแก่แบบฝึกสอนใน
โรงเรียน ในโรงเรียนหลวงซึ่งเจ้าพนักงานตรวจตรา ก็เลือกใช้แต่แบบที่ดีได้
แต่ตามหัวเมืองแลตามบ้านซึ่งฝึกสอนกัน ยังคงใช้คำรับคำราแตกต่างกัน ไม่เป็น
แบบอย่างอันสมควร แลมิได้รู้คุณค่ารับคำราอย่างใด จะผิดกันอย่างไร

ข้าพระพุทธเจ้าทราบด้วยเกล้าว่า เป็นประเพณีในประเทศที่จัดบำรุงการศึกษา ย่อมเป็นหน้าที่กรมศึกษาธิการต้องตรวจตราแบบแลตำราเรียน ซึ่งมีอยู่หรือมีผู้เรียบเรียงขึ้นใหม่ เห็นมีคุณสมบัติจะใช้ฝึกสอนได้ก็ประกาศอนุญาตยอมรับรองว่าตำรานั้นดีอย่างนั้น อย่างไรก็ตามไม่สมควรจะอนุญาตก็ไม่ประกาศรับรองให้ ใครไม่เชื่อถือกรมศึกษาจะใช้แบบที่ไม่มีประกาศรับรองก็ตามใจ แต่เหมือนได้บอกกล่าวแล้ว ถ้าแม่ักเรียนมีความรู้ เช่นนั้นมาไล่ในที่ประชุม เจ้าหน้าที่งานก็เป็นไปไม่ได้โดยธรรมดา โดยย่อ ก็เหมือนกรมศึกษาช่วยเลือกแนะนำตำรับตำราให้ราชการอีกชั้นหนึ่ง ประเพณีอย่างนี้สมควรจะจัดให้มีขึ้นในพระราชอาณาเขต

ดังนั้น ในขณะที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ กรมศึกษาธิการ จึงมีหน้าที่แต่งตำราเรียน ซึ่งเจ้าหน้าที่แต่งตำรา คือ แม่กองบาลี ปลัดกองบาลี แม่กองหนังสือไทย ปลัดกองหนังสือไทย และให้ทั้งแม่กองและปลัดกองมีพนักงานได้มากน้อยตามสมควรแก่งาน ใน ร.ศ. 111 ตำแหน่งพนักงานถูกตัดเกือบหมด ขุนประพันธ์ เนติประวัตร ได้ทำหนังสือขอให้กรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ จัดให้มีตำแหน่งพนักงานตามเดิม โดยให้ขุนประพันธ์ เนติวิบูลย์เป็นแม่กองบาลี ขุนประพุทธนิติสารเป็นแม่กองหนังสือไทย นายทิม เปรียญ เป็นปลัดกองบาลี นายอ่อน เปรียญเป็นปลัดกองหนังสือไทย (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ. ๑ ป. 7 เล่ม 1 เวรแต่งตำราเรียนการศึกษาเรื่องขอตำแหน่งพนักงานให้คงอยู่ตามเดิม ร.ศ. 112)

จะเห็นว่า อุปสรรคในการแต่งตำรายังปรากฏต่อมาในช่วงเวลาที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้รายงานไว้ว่า "เจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการ แต่งไม่ได้ด้วยขาดผู้มีความรู้ที่จะแต่งได้ตามเวลาที่ต้องการ ท่านที่สามารถจะแต่งได้ก็ติดราชการเต็มตัว ไม่มีเวลาหรือสูงเกินไป" ในจดหมายที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีไปถึงกรมสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117 ได้ชี้แจงถึงสาเหตุที่เป็น เช่นนี้ไว้ว่า "แลส่วนแบบเล่าเรียนของเงินพิมพ์ก็ไม่ค่อยจะได้ ตำราเรียนที่กองแต่งตำราได้แต่งไว้มากมาให้ตรวจ ที่ประชุมตรวจในเวลาว่างงบประมาณก็ว่าใช้ไม่ได้ เป็นอินเดียเวเรเบิลบ้าง เป็นชาวต่างประเทศบ้าง น้อยเรื่องที่ใช้ได้"

ดังนั้น กรมศึกษาธิการจึงได้แก้ไขโดยให้มีผู้รับพิมพ์และจำหน่ายหนังสือของกรมศึกษาธิการ โดยที่กรมศึกษาธิการอนุญาตกระราคาให้ขาย ส่วนการแต่งตำราเรียนก็ได้ขอแรงครูโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ช่วยแต่งในเวลาที่ไม่สอนไปแล้วจัดข้อความไว้ แล้วแต่งลงเป็นตำราตามทีสอนนั้น สารวัตรใหญ่และสารวัตรตรวจโรงเรียน เป็นผู้ตรวจและช่วยแต่งด้วย เพื่อให้ "เป็นแปรงดีเกลสำหรับนักเรียนที่สอนตามชั้นหลักสูตร"

เรื่องแบบเรียนจะทำไม่ทันตามความต้องการของโรงเรียนนี้เอง ทำให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงประทานครมเห็นว่าควรจัดตามแบบอย่างที่ยังกฤษฎจัดในประเทศอินเดีย ดังในจดหมายลงวันที่ 12 พ.ค. ร.ศ. 118 ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

. . . กรมหมื่นวชิราวุธทรงดำริเห็นอย่างเดียวกับข้าพระพุทธเจ้าว่า แบบเรียนเห็นเป็นหนังสือที่แต่งยาก อย่างในเวลานี้มีแต่พระองค์ที่เป็นผู้แต่ง ได้ทรงตั้งต้นแต่งหนังสือเรื่อง อูบายเลี้ยงชีพตามที่ได้กะไว้ในระเบียบ ทำแล้วยังไม่ถึง 3 บท กับได้แปลแต่งคำราชาธิภาษิตได้บทหนึ่ง คำราชาเหล่านี้กำหนดไม่ได้ว่าจะแล้วเมื่อใด เพราะกรมหมื่นวชิราวุธมีพระธุระต่าง ๆ แต่งคำราชาได้แต่ในเวลาว่าง ส่วนนายชูเปรียญนั้น กรมฯ มีรับสั่งให้แต่งคำราชาธิศาสตร์ ทำพอแล้วค่อนหนึ่ง แต่จะว่าดีตามข้อความยังไม่ได้ เพราะนายชูยังไม่มีความรู้การในเมืองไทย คำราชาที่แต่งเป็นท่านองไปข้างฝรั่งแต่งโดยมาก ปรากฏกันเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เรื่องคำราชาเรียนนี้จะต้องจัดทำนองที่ยังกฤษฎจัดในประเทศอินเดีย เช่น ปรากฏในรายงานของนายสนั่น คือ ให้มีพนักงานหนึ่งที่เดียวถึงจะต้องใช้เงินมาก ก็คงจะได้ผลเป็นกำไรในปลายมือ คือ จะสอนวิชาสูงขึ้นได้ แต่ถ้าการหนังสือแบบเรียนทำเป็นหลวงจะได้กำไรในคำจำหน่ายหนังสือด้วยเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าหายากเป็นที่สุด เพราะต้องเป็นคนที่มีความรู้และเป็นผู้ที่มีโวหารในคนแต่งหนังสือ และความรู้ภาษาต่างประเทศด้วย ปรากฏว่า หาตัวคนที่มีอยู่ในเวลานี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า กรมหมื่นวิจิตรวรมนปริชาอยู่ข้าง จะเป็นผู้สมควรมาก รับราชการอยู่ในตำแหน่งอธิบดีกรมพยาบาล ให้มาเป็นอธิบดีกรมแต่งคำราชาเรียน

ด้วยเหตุนี้ จึงได้มีการจัดตั้งกรมแต่งคำราชาเรียนขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2446 ตามแนวคิดดังกล่าวข้างต้น แต่อย่างไรก็ตาม ในระหว่างปี พ.ศ. 2438-2445 ที่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ ได้ทรงมีส่วนสนับสนุนให้มีแบบเรียนเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก และเป็นแนวทางในการจัดพิมพ์แบบเรียนยุคต่อ ๆ มา (กฤษณา สินไชย 2525 : 139) กล่าวคือ ได้มีรับสั่งให้พิมพ์คำราชาเรียนว่าด้วยเรื่องพระพุทธศาสนาขึ้นเล่มหนึ่ง คือ หนังสือพุทธจริยา โปรดให้ประกาศแก่ครูและนักเรียนทั้งหลายทราบว่า

กรมศึกษาธิการได้จัดเรียบเรียงคำราชาเรียนขึ้นใหม่อีก 1 เล่ม เรียกว่า หนังสือพุทธจริยา เป็นเรื่องราวด้วยพุทธศาสนา มีธรรมะหัวข้อสำหรับความรู้และการประพฤติดีของบุคคลโดยสังเขป ไม่รู้ทิศดารเหมาะแก่เด็ก ๆ เล่าเรียนจะได้รู้เรื่องพระพุทธศาสนาเป็นลำเนาไว้ไปข้างหน้า ถึงแม้ว่านักเรียนจะยังไม่ประพฤตินี้ไม่ได้ ก็ยังดีที่ได้รู้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นอย่างนั้น ๆ เพราะว่าพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งประเสริฐในโลก และเป็นของสำคัญสำหรับชาติของไทย ซึ่งเราได้นับถือกันมาแต่ดั้งเดิมด้วย เพราะฉะนั้น ให้ครูอาจารย์ทำการสอนนักเรียน ประโยค 1 ขึ้น 3 ตั้งแต่ศก 120 ต่อไป

นอกจากนี้ยังมีแบบเรียนต่าง ๆ ที่พิมพ์โดยรับสั่งของพระองค์ เจ้ากิติยากรวรลักษณ
เป็นต้นว่า คำรามสิ่งของ (สะภาพริทยา) เล่ม 1 พร้อมทั้งคำชี้แจงในวิธีสอน โดยนายสาทร
ร.ศ. 118 ธรรมจริยา เล่ม 1 ประโยค 2 ชั้น 2, 3 ของหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ ร.ศ. 120
แบบสอนอ่าน เล่ม 3 เรื่องเด็ก 2 คนจับนก ร.ศ. 119 แบบสอนอ่าน เล่ม 4 ร.ศ. 120
ภูมิศาสตร์ของประเทศสยามสำหรับโรงเรียนไทย ร.ศ. 119 เล็กเซอร์ว่าด้วยวิธีสอนโรงเรียน
อาจารย์ ร.ศ. 118 โดยหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ ร.ศ. 119 สำเนากระแสพระบรมราช
โองการ พระราชบัญญัติ พระราชดำรัส พระราชหัตถเลขา และประกาศการศึกษา ร.ศ. 120
ของหลวงประเสริฐอักษรนิติ หนังสือพุทธจริยา ประโยค 1 ชั้น 3 หนังสือพระราชประวัติ
เล่ม 1 ประโยค 3 ชั้น 2, 3 (รัชกาลที่ 1-4) ของหลวงประเสริฐอักษรนิติ ร.ศ. 120
หนังสือพระราชพงสาวดาร เล่ม 1 ชั้น 5 (ประโยค 2 ชั้น 2) ร.ศ. 120 พระราชพงสาวดาร
เล่ม 3 ชั้น 7 (ประโยค 3 ชั้น 1) หนังสือสอนอ่าน เล่ม 2 เรื่องเข้าที่เรากิน ร.ศ. 119

และนอกจากจะมีขีบบังให้พิมพ์หนังสือดังกล่าวแล้ว ยังมีรับสั่งให้ประกาศแก่ครูอาจารย์
ทั้งหลาย ลงวันที่ 1 ธ.ค. 2443 ความว่า

ด้วยกรมศึกษาธิการ ได้จัดหลักสูตรสำหรับโรงเรียนหนังสือไทย ตามพระราชบัญญัติ
สอนวิชารัตนโกสินทร์ศก 109 ทั้ง 3 ประโยคนั้น ได้แบ่งออกเป็นชั้นรวม 9 ชั้น
มีวิชาที่จะเล่าเรียนตามหลักสูตรนั้นสูงขึ้นเป็นชั้น ๆ แต่คำราเรียนก็ได้คิดแก้ไขแล
เรียบเรียงทันเข้าหาหลักสูตรถึงกระนั้นก็ดี คำราก็ยังไม่พอแก่หลักสูตร ด้วยเจ้า
พนักงานผู้จะเรียบเรียงมีน้อยตัว ทั้งมีการประจำตัวเสียด้วยกันทุกคน เพราะฉะนั้น
จึงประกาศว่า เมื่อครู อาจารย์และท่านผู้ใดที่ได้ทราบหลักสูตรแล้ว จะมีความเห็น
ในการแต่งคำราเพิ่มเติมตามหลักสูตรได้ อย่าให้เป็นทีที่เข้าใจว่าไม่ใช่หน้าที่ และมีก
ย่ำเกรงต่าง ๆ จนถึงกับไม่ควรจะพูดและหรือชี้แจงความเห็นต่อกรมศึกษาธิการ
ได้ เมื่อผู้ใดมีความสามารถที่จะเรียบเรียงคำราขึ้นได้ตามหลักสูตรนั้นก็ให้แต่งขึ้น
แล้วส่งมาให้กรมศึกษาธิการตรวจเสียก่อนจึงจะพิมพ์ได้ เพราะการพิมพ์คำราเรียน
ที่ผู้ใดแต่งขึ้นนี้ เมื่อกรมศึกษาธิการได้อนุญาตแล้ว เจ้าของคำราเรียนนั้นจะพิมพ์ด้วย
ทุนของตนเอง แลเอาผลประโยชน์ส่วนคนเป็นกรรมสิทธิ์ต่อไปก็ได้ ถ้าหากว่าไม่มีทุน
สำหรับจะพิมพ์ จะมอบต้นฉบับคำราเรียนนั้นให้แก่กรมศึกษาธิการ กรมศึกษาธิการ
ก็จะพิมพ์ให้ตามประสงค์ คิดผลประโยชน์ให้แก่เจ้าของคำราเรียนเหมือนกัน คือเมื่อ
กรมศึกษาธิการคืนทุนได้แล้ว ในคราวที่พิมพ์ครั้งที่ 1 นั้น หรืออีกอย่างหนึ่งกรมศึกษา
ธิการ จะให้เป็นรางวัลแก่เจ้าของคำรามตามความต้องการก็ดี แลคำราเรียนนั้นจะ
ได้นำทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงทราบได้ฝ่าพระบาท เพื่อเป็นเกียรติยศของผู้แต่งด้วย

จึงกล่าวได้ว่า คำรับคำราที่แต่งขึ้นใหม่ในระยะนี้ ไม่ทันความต้องการของบ้าน เมือง และได้มีการปรับปรุงแก้ไขให้มีกรมแต่งคำราเรียน รับผิดชอบโดยตรงดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น นอกจากนี้การจัดการศึกษาในช่วงเวลานั้น ยังได้ดำเนินตามความคิดเห็นของกรมหนึ่ง วิจิตรญาณ วิจารณ์ ไวโรส ที่ว่า การศึกษาที่จะจัดต่อไปนั้น ควรมีการแปลคำราวิชาต่าง ๆ ที่เป็นภาษาต่างประเทศ ให้เป็นภาษาไทย เพิ่มวิชาภาษาอังกฤษและวิชาความรู้ต่าง ๆ ในหลักสูตร และการวางแผนการศึกษาในกรุงให้ได้ระดับมาตรฐานของการศึกษาในประเทศอังกฤษ ทั้งนี้เพราะการจัดการศึกษาที่ผลิตหนังสือไม่ทันกับหลักสูตร เป็นสาเหตุที่ทำให้การศึกษาเจริญก้าวหน้าได้ช้า เพราะต้องเรียนภาษาต่างประเทศ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาหาความรู้ ทำให้การเรียนไม่แพร่หลาย และนอกจากนี้ได้ทรงประทานความเห็น ว่า ควรเพิ่มความรู้อีกเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาทุกชั้น เพื่อเป็นสิ่งจูงใจให้นักเรียนสนใจในทางธรรมและประพฤติตนเป็นคนดีและควรจัดให้มีโรงเรียนฝึกสอน เป็นตัวอย่าง และมีการสอนความรู้ให้ประกาศนียบัตรไปพลางก่อน (ศิริมาส ไทยวัฒนา 2524 : 51)

ในขณะที่เดียวกัน ตามโครงการการศึกษา พ.ศ. 2435 ของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (กระทรวงศึกษาธิการ 2507 : 38) ได้กล่าวถึง การจัดการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไป ไว้ว่า

ให้ความรู้วิชาซึ่งควรจะรู้เป็นพื้นสำหรับพลเมือง กล่าวคือ ให้รู้หนังสือแลเลขพอสำหรับใช้ในกิจการสำคัญ กับให้รู้การบริหารร่างกายที่จะรักษาตน รักษาชีวิต สอนธรรมจริยาเพื่อให้รู้ความดี ความชั่ว จะได้ประพฤติสุจริต ตลอดจนให้มีความสัจย์ กตัญญู

ซึ่งความเห็นดังกล่าวสอดคล้องกับพระมติในการจัดการศึกษาของกุลบุตรของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส (2514 : 170) ที่ว่า

การศึกษาสามัญนั้น เรียนความรู้ที่เป็นสาธารณะ เป็นต้นว่า เขียน อ่าน คำนวณ และหัตถกรรม และอภัยาศัย รู้จักคิด รู้จักชอบ ย่อมกล่าวก็คือ เรียนให้เป็นคนที่พูดกันว่า รู้จักประสีประสา ซึ่งตรงกับคำอังกฤษว่า มีคอมมันเซนส์ เป็นเหตุสำคัญที่พึงจัดในขั้นนี้

ดังนั้น กระทรวงธรรมการก็ได้จัดการศึกษาตามความเห็นที่ทรงเสนอไว้หลายประการ เช่น เพิ่มวิชาพระพุทธศาสนาหรือที่เรียกว่าจรรยา เข้าในหลักสูตรชั้นต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2448 ซึ่งก่อนหน้านั้นไม่มีสอน จัดตั้งโรงเรียนตัวอย่างขึ้นและจัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมราชการต่าง ๆ ขึ้นใช้เป็นแบบเรียนสำหรับโรงเรียนขนาดเล็ก (ศุภสภา 2506 : 44)

ในหลักสูตรระโยคสามัญศึกษาที่จัดสอนที่โรงเรียนวัดบวรนิเวศ ซึ่งเป็นโรงเรียน
ตัวอย่างแก่โรงเรียนสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้จัดวิชาสำหรับสอนไว้ดังนี้
(ศิริมาศ ไทยวัฒนา 2524 : 61)

<u>สอนในโรงเรียน</u>	<u>สอนนอกโรงเรียน</u>
1. อ่านหนังสือเข้าใจเพียงจดหมายไปมา	1. ทำไม้
2. เขียนหนังสือเป็น เขียนพ้ออ่านออก และเขียนศัพท์ที่มีการ์นต์เป็นสาธารณ นามถูก	2. ทำหีบ กระท่อม 3. แต่งอาหาร 4. เย็บผ้า
3. ไวยากรณ์ภาษาไทย พอรูจักคำพูดที่ เนื่องกันอย่างไร	5. แจวเรือ พายเรือ 6. ขึ้นต้นไม้
4. เรียงความ เพียงจดหมายไปมา	
5. ทำเลข เพียงชั้นมาตรา	
6. ทำบัญชีเงิน	
7. กิริยา	
8. วิธีบริหารร่างกาย	
9. ความประพฤดี เพื่อปฏิบัติ	
10. ธรรมจริยา เพียงเบญจศีล	

ดังนั้น ต่อมาในหลักสูตรสามัญศึกษา ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) จึงได้กำหนดวิชา
จรรยาไว้เป็นอันดับแรก ซึ่งมีหัวข้อศีลธรรมและความประพฤดี รวมทั้งพงศาวดารที่เป็นหนังสืออ่าน
ในภาษาไทยเข้ากับวิชาภูมิศาสตร์เป็นวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดาร มีวิชาสมาคมบริหาร และ
กำหนดให้เรียนภาษาอังกฤษเป็นวิชาบังคับชั้นมัธยมศึกษา ซึ่งในระโยค 2 เดิมนั้นไม่มี ซึ่งวิชา
เหล่านี้ล้วน เป็นวิชาที่จัดสอนกันอยู่ในโรงเรียนของประเทศอังกฤษและประเทศอื่น ๆ ในยุโรป
สมัยนั้น จึงกล่าวได้ว่าระยะนี้เป็นระยะที่รับอิทธิพลจากการศึกษาในประเทศตะวันตกมากที่สุดระยะ
หนึ่ง ซึ่งความคิดในการจัดชั้นการศึกษาและหลักสูตรใหม่ให้ลงรอยกับระบบการศึกษาในประเทศ
อังกฤษขณะนั้น สืบเนื่องมาจากความเห็นด้วยเรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117 ของพระยา
วิสุทธิสุริยศักดิ์ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ร.ศ. 2/3 รายงานความเห็นพระยาวิสุทธิ
สุริยศักดิ์ ที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามให้เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน เรียบเรียงโดยกระแ

พระบรมราชโองการ) ที่เสนอแนวทางแก้ไขและปรับปรุงการศึกษาของนักเรียนไทยในประเทศยุโรป โดยชี้ให้เห็นว่า ปัญหาความล่าช้าของการเรียนในต่างประเทศที่สำคัญประการหนึ่งเกิดจากพื้นฐานความรู้ของนักเรียนจากการเล่าเรียนในเมืองไทยไม่ได้มาตรฐานเพียงพอ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ได้เสนอให้มีการปรับปรุงมาตรฐานความรู้ทางวิชาการให้ดีขึ้น คือ ให้มีการแปลตำราเรียนต่างประเทศ และรัฐบาลควรส่งเสริมให้เรียนภาษาอังกฤษตั้งแต่ชั้น เด็กเล็กในระดับมูลสามัญ เพื่อให้เด็กมีความรู้ภาษาอังกฤษดีพอ จนสามารถศึกษาความรู้จากตำราเรียนในภาษานั้นได้ดีเมื่อเรียนสูงขึ้น นอกจากนี้ได้ให้ความเห็นว่าการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไป ควรเป็นเครื่องมือของรัฐในการ "ขจัดคนชั่ว บำรุงคนดี" ทั้งนี้เพราะสภาพบ้านเมืองในขณะนั้น ยังมีการจัดตั้งโรงเรียนและโรงเรียนของรัฐ ทั้งที่เป็นอบายมุขชักจูงให้คนเลว ก่อคดีจราจล เป็นต้น (วารุณี โอสถารมย์ 2524 : 93-96)

ในเรื่อง เป้าหมายของการจัดการศึกษาของรัฐนี้ เท่าที่เป็นมาเป็นการฝึกหัดคนเข้ารับราชการ แต่การที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์หยิบยกเป้าหมายการจัดการศึกษาเพื่อสร้างคนให้เป็นพลเมืองดี มีผลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงปัญหานี้ และหันมากระตุณให้ฝ่ายคณะสงฆ์ดำเนินการจัดการศึกษาตามเป้าหมายดังกล่าว เพราะวัดเป็นสถานที่สั่งสอนศีลธรรมจรรยามาก่อน ดังนั้น พระองค์จึงได้ทรงวางหลักในการจัดการศึกษาไว้ว่า "การศึกษาต่อไปที่จะจัดเพื่อสร้างคนดี ต้องให้มีการสอนพระศาสนาด้วย" ดังปรากฏในลายพระหัตถ์เลขที่พระราชทานถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ร.5 ศ. 2/3) ความว่า

เรื่องการศึกษานี้ ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเง้าของการศึกษาเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่ง การสอนศาสนาในโรงเรียน ทั้งในกรุงและหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิคไปว่า เด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลเยกลายเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปในภายหน้าถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพฤติดุ่ดดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรม เป็นเครื่องยึดเหนี่ยว ให้ดำเนินตาม คงจะหันไปหาทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ใคร่คล่อง ถ้าโกงไม่คล่องสนิท ถ้ารู้มากก็โกงคล่องขึ้น และโกงพิสดารขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้เป็นคนดี คนชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดี ความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านสำหรับโรงเรียนที่ยังคับให้โรงเรียนต้องสอนกันแต่ให้อย่างใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจอย่างง่าย ๆ และ

เป็นความประหลาดของคฤหัสถ์ชั้นต่ำ ๆ ขึ้นไป จะเป็นคุณประโยชน์มาก หนังสือเช่นนี้
เสมอ อธิบายธรรมจักขุก็ยังสูงอยู่ ต้องให้เป็นหนังสือชาวบ้านให้มากขึ้น และระวัง
อย่าให้มีโชด และถ้ามีคำสั่งสำหรับครูสอบตาม เช่น ศิล 5 ถามว่าอะไรเป็นองค์ที่
1 ที่ 2 เป็นต้น ซึ่งต้องให้เด็กท่องจำในใจในคำ ซึ่งเป็นหัวข้อเช่นนั้นได้ จะเป็น
การดี

ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระมหามุนีวชิรญาณฯ (2443 : คำนำ) จึงได้ทรงแต่งหนังสือ
เบญจศีลเบญจธรรมขึ้น โดยประสงค์จะ "ทำศิลป 5 ให้เป็นข้อปฏิบัติที่ใช้ได้ ตามที่สุดจะเป็นไป"
และปรากฏว่า ค่อมาริชาจรรยาที่กำหนดให้เรียนหัวข้อศีลธรรมและความประหลาด ก็ได้รับการ
บรรจุให้เรียนในประโยคต่าง ๆ ทุกชั้น ซึ่งที่มาของแนวความคิดดังกล่าว ปรากฏในลายพระหัตถ์
กราบบังคมทูลความเห็น เรื่องการจัดสอนความรู้ในพระพุทธศาสนา ลงวันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ.
117 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5 ศ. 2/3) ดังนี้

ส่วนการจัดประโยคให้น้อยขึ้น โดยจุกความรู้ให้มากขึ้น เป็นทางให้นักเรียนเห็นที่สุด
อยู่ใกล้ ๆ จะได้มีกำลังใจเรียน ทั้งไม่เปลี่ยนแปลงความรู้สึกว่าเท่านั้นประโยค เป็น
พอดี ในประโยคเหล่านี้เห็นควรจะเติมความรู้ในพระพุทธศาสนาเข้าทุกชั้น เพื่อ
นักเรียนจะต้องใส่ใจ เป็นอุบายให้ฝึกฝนในทางธรรม อันจะชักนำคนให้เป็นคนมี
ความประหลาดดีสมพระบรมราชประสงค์ ไม่ควรจะเอาไว้เฉพาะในชั้นสูงอย่างแบบ
อังกฤษ

จึงอาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาในระยะต่อมา เป็นผลมาจาก
แนวความคิดของบุคคลสำคัญของไทย ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตก ประกอบกับสภาพสังคมไทย
ในเวลานั้น "คนไทยไม่รู้จักศิลป 5 โดยมาก ได้ตรวจสอบตามหัวเมือง เห็นเสื่อมทรามมาก ดูเป็น
คนไทยไม่มีศาสนา" (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ร.5 ศ. 2/3) ดังนั้น โรงเรียนชั้นสูงที่เปิด
สอนและสอบในประโยค 2 และประโยค 3 และโรงเรียนสังกัดกระทรวงต่าง ๆ ก็ได้พยายาม
จัดรูปแบบขึ้นการศึกษาอย่างตะวันตก ซึ่งบังคับให้เรียนภาษาอังกฤษด้วย ส่วนการศึกษาที่จะจัด
ต่อไปเพื่อสร้างคนดีนั้น ต้องให้มีการสอนพระศาสนาด้วย (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ร. 5
ศ. 2/3 พระราชหัตถ์เลขารัชกาลที่ 5 พระราชทานถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กุญชรยา
วชิรญาณวโรรส ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117) โดยที่มีการส่งเสริมให้วัดจัดการศึกษา
ในรูปของโรงเรียน คือ ให้วัดแจ้งค่องทางราชการในการสอนหนังสือ กุลบุตรรับแจกหนังสือแบบ
เรียนหลวง ให้เป็นแบบอย่างในการสอนอย่างเดียวกันตลอด (วารุณี โอสตาธมย์ 2524 : 60)
ทั้งนี้เพราะงบประมาณการศึกษาซึ่งจัดสรรให้แก่กระทรวงธรรมการ เมื่อเทียบกับงบประมาณ
แผ่นดินและกระทรวงอื่น ๆ แล้ว อยู่ในระดับต่ำมาก (เน่งน้อย ดิศิรานนท์ 2519 : 66-70)

โรงเรียนระดับพื้นฐานชั้นมูลศึกษา จึงถูกผลกระทบไปให้กับวัดพร้อม ๆ กับรักษาจุดมุ่งหมายของการศึกษา เพื่อให้เรียนรู้พุทธศาสนา

ตามรายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2451-2453) กล่าวว่า ในปี พ.ศ. 2455 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ เสนาบดีคนใหม่คือ เจ้าพระยาวิชิตรวงศวิจิตร กรมแต่งตำราเรียนที่ตั้งขึ้นใหม่ มีเจ้ากรมคือ หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ในช่วงเวลานี้ (พ.ศ. 2455-2456) การศึกษาได้ขยายตัวมาก มีการแต่งแบบเรียน และพิมพ์ออกจำหน่ายเป็นชุด ๆ เช่น ชุดธรรมจริยา ชุดภูมิศาสตร์ ชุดจินตกรรมนิพนธ์ ฯลฯ เป็นต้น

แบบสอนอ่านธรรมจริยา ประกอบด้วยหนังสือเป็นชุด เล่ม 1 และเล่ม 2 ให้เป็นแบบเรียนในระดับประถมศึกษาส่วนเล่ม 4, 5, 6 ใช้เป็นแบบเรียนในระดับมัธยมศึกษา เล่มแรกแต่งขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2444-2446 โดยคำสั่งและกำหนดหัวข้อของกระทรวงธรรมการ ซึ่งได้กำหนดจุดมุ่งหมายของหนังสือไว้ว่า เพื่อสร้าง "ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอันดี" (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ 9.2/33 เรื่อง ลิขสิทธิ์หนังสือตำราเรียน และ ร.5 ศ.1/92 การแต่งหนังสือธรรมจริยา) ในคำนำของผู้แต่ง คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีนั้น กล่าวว่า แต่งขึ้นเพื่ออบรมจริยธรรมแก่ผู้เรียน ทั้งนี้ เพราะเห็นว่าการอบรมคนให้เป็นคนดีนั้น สำคัญกว่าการให้ความรู้แต่เพียงประการเดียว เนื่องจากคนดีสามารถทำประโยชน์ให้ชาติบ้านเมืองได้มากกว่า (แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 4. คำนำ และเล่ม 5 คำนำฉบับเดิม) นอกจากนี้ ในหนังสือเลข เซอร์ว่าด้วยวิธีสอนโรงเรียนอาจารย์ (หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ ร.ศ. 120 : 5-6) ได้กล่าวถึงความสำคัญของแบบสอนอ่านธรรมจริยาว่า เป็นแบบฉบับของคุณความดีที่ครูต้องปลูกฝังให้แก่เด็ก ดังนี้ "ความดีทั้งหลายที่นักเรียนจะต้องประพฤติให้เป็นสันดานของคนนั้น มีแจ้งอยู่ในแบบสอนอ่านธรรมจริยานั้นแล้ว ให้ครูตั้งใจปลูกฝังให้เป็นสันดานของนักเรียนเถิด"

ในปีต่อมา ได้มีประกาศของกระทรวงธรรมการ ให้บุคคลแต่งแบบเรียนธรรมจริยาตามหัวข้อที่กระทรวงกำหนดให้ ของใครแต่งได้ดีที่สุดจะได้รับคัดเลือกไว้ตีพิมพ์เป็นแบบเรียนหลวง โดยได้รับรางวัลละ 3 บาท (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ. 9.2/33 เรื่อง ลิขสิทธิ์หนังสือตำราเรียน) เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี จึงได้แต่งแบบสอนอ่านธรรมจริยาใหม่ออกมาเป็นชุด 5 เล่ม เนื้อหาที่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ เป็นเรื่องการปลูกฝังสร้างความสำเร็จในเรื่องของความรักชาติและความภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เช่น เนื้อหาในแบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2

เด็ก ๆ ทุกวันนี้ มีใครมีบุญคุณแก่คนบ้าง เมื่อคิดดูจะเห็นได้ว่า บิดามารดาเป็นผู้มีบุญคุณที่ได้เลี้ยงมาตั้งแต่เล็กจนโต . . . ครูบาอาจารย์เป็นผู้มีบุญคุณที่สั่งสอนให้รู้จักประพฤติดีตัวดีแล้วให้วิชา . . . เมื่อเด็ก ๆ โตขึ้นมีความรู้มากขึ้น ก็ได้ทราบว่าผู้มีบุญคุณอันยิ่งใหญ่ของเรานั้น นอกจากบิดามารดา ครูอาจารย์ ยังมีอีกผู้หนึ่ง คือ พระเจ้าอยู่หัวของเรา ในที่นี้เพียงให้ทราบว่า ท่านบารุงศาสนาของเราและเป็นผู้นำคนไทยหมดด้วยกันให้อยู่เย็นเป็นสุข จึงควรนับถือท่านเป็นผู้มีคุณอันประเสริฐ . . . เมื่อเป็นเด็ก ๆ เราก็กักบ้านของเรา เมื่อโตขึ้นก็ต้องรู้สึกว่าจะต้องรักบ้านเมืองมากกว่ารักบ้าน ความรักบ้านเมืองนี้ก็อย่างเดียวกับรักบ้านเหมือนกัน แปลกแต่ใหญ่โตกว้างขวางออกไปเท่านั้น . . . นอกจากบ้านเมืองและโรงเรียนซึ่งเป็นทีเล็กน้อยนี้ ยังมีทีใหญ่ ๆ ซึ่งเรารักมากกว่าบ้านเมืองและโรงเรียนอีก คือ บ้านที่เราเรียกว่า "เมืองไทย" หรือประเทศสยาม จงจำไว้ว่า "เมืองไทย" อย่าลืม เพราะเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของเรา เราต้องรักให้มาก ๆ ต้องรักมากกว่าบ้านที่เราอยู่ ต้องรักมากกว่าโรงเรียนที่เราเรียน นอกจากญาติพี่น้องและเพื่อน ซึ่งเป็นแต่เพียงคนเล็กน้อย ยังมีผู้อื่นซึ่งเราต้องรักมากขึ้นไปอีก คือ พระเจ้าแผ่นดินของเรา

จะสังเกตเห็นได้ว่า แบบสอนอ่านธรรมจริยาข้างต้น มีแนวการเขียนที่มุ่งเน้นให้ผู้เรียนเกิดความรู้สึกดีอยู่รู้คุณต่อชาติบ้านเมืองและต่อองค์พระมหากษัตริย์อย่างเห็นได้ชัด จึงนับว่าในช่วงนั้น เนื้อหาในแบบเรียนดังกล่าว ได้สะท้อนให้เห็นเป้าหมายของการจัดการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองดีที่มุ่งให้เป็นผู้มีสัมมาคารวะ ให้รู้จักคุณบิดามารดา พระมหากษัตริย์ ตลอดจนรักชาติ รักบ้านเมือง

ซึ่งแนวความคิดในเรื่องความรักชาติ บ้านเมือง และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์นี้ ก่อนสิ้นปี พ.ศ. 2453 ได้มีนโยบายทางการศึกษาปรากฏออกมาในประกาศพระบรมราชโองการ เรื่องการเล่าเรียน (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : เอกสาร ร.5 ศ.2/4 ตรวจและจัดโครงการศึกษา 1-12 ร.ศ. 111-129)

ความประสงค์จำนงหมายในการสั่งสอนฝึกหัดกันนั้น ให้มุ่งต่อผลสำเร็จดังนี้ คือ ให้เป็นผู้แสวงหาศิลปบริการ เครื่องอบรมปัญญา ความสามารถและความประพฤติดี ประพฤติชอบ ให้ดำรงรักษาวงศ์ตระกูลของตน ให้โอบอ้อมอารีแก่พี่น้อง ให้มีความกลมเกลียวร่วมทุกข์ร่วมสุขกันในระหว่างสามีภรรยา ให้มีความซื่อตรงต่อกันในระหว่างเพื่อน ให้รู้จักกระเทหมัดกระเทม เจียมตัว ให้มีเมตตาจิตแก่ผู้อื่นทั้งปวง ให้อุทิศตนสาธารณประโยชน์ อันเป็นประโยชน์ร่วมกันทั้งหมด ให้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมาย เมื่อถึงคราวจะต้องช่วยชาติและบ้านเมือง ให้มอบกายสวามิภักดิ์ด้วยกล้าหาญและด้วยจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าแนวการจัดการศึกษาจะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการของบ้านเมือง

ตามรายงานกระทรวงธรรมการ ร.ศ. 127 (2452 : 3-5) กรมศึกษาธิการได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขหลักสูตรใหม่ในระหว่าง พ.ศ. 2451-2454 กล่าวคือ เพิ่มวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดาร คือ วิชาความรู้เรื่องเมืองไทยและจรรยา เข้ามาในหลักสูตรมูลศึกษาใหม่ กำหนดว่ามูลเป็นศึกษาบังคับที่ต้องเรียนทุกคน (3 ปี) หลักสูตรใหม่ได้กำหนดอัตราเวลาเรียนสำหรับรายวิชาไว้ด้วย ไม่แยกออกเป็นรายชั้น และมีวิชาที่ไม่บังคับให้สอน ยอมให้เลือกได้ตามความสามารถ ได้แก่ วิทยาหรือทเรียนด้วยของและศิลปะ ซึ่งกำหนดวิชาวาดเขียนและขับร้องและวิชาการทหาร ซึ่งหมายถึง ระเบียบแถวและกายบริหาร ยอมให้เลือกไว้ด้วย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ เป็นการเตรียมตัวนักเรียน เพื่อเข้าเรียนต่อในชั้นสูงต่อไปนั้นเอง (กระทรวงศึกษาธิการ 2514 : 23-25):

สำหรับมัธยมศึกษา (ประโยค 2 เดิม) ได้รวมพงศาวดารที่เป็นหนังสืออ่านในภาษาไทย ตามหลักสูตร พ.ศ. 2438 เข้ากับวิชาภูมิศาสตร์ เป็นวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดาร กำหนดให้เรียนภาษาอังกฤษเป็นวิชาบังคับ

นอกจากนี้ ยังมีประณตพิเศษและมัธยมพิเศษ เรียกว่า สายสามัญศึกษาสายพิเศษนั้น สอนภาษาต่างประเทศมากกว่าสายธรรมดา คือ ชั้นปีที่ 1-4 สอนวิชาต่าง ๆ ในภาษาอังกฤษ ทั้งนี้ ปีที่ 5 เรียนภาษาไทย เมื่อจบชั้นสูงสุด สามารถสอบทุนเล่าเรียนหลวงได้ประกาศนียบัตรมัธยม ซึ่งนักเรียนที่สอบไล่ถึงขั้นนี้ เมื่อเข้าสังกัดในกระทรวงใด มักได้ไปเรียนต่อต่างประเทศ ในหลักสูตรมัธยมสามัญนี้ ได้เพิ่มภาษาอังกฤษ คำนวนวิธีและวิทยา เช่น พิสิกส์ให้มากขึ้น เรียกว่า มัธยมวิทยา ทั้งนี้เพราะโรงเรียนพิเศษของกระทรวงต่าง ๆ ต้องการความรู้ฝ่ายวิทยาศาสตร์มาก ดังนั้นจึงได้เพิ่มวิชาเหล่านี้ให้มากขึ้นและลดวิชาอื่น ๆ บางอย่างให้น้อยลงซึ่งปรากฏว่าวิชาที่ตัดออกไป ในชั้นมัธยมสูงก็คือ จรรยา

แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรใหม่ ก็ยังคงมีความมุ่งหมายที่จะให้นักเรียนมีความรู้พอที่จะเข้ารับราชการหรือไปศึกษาต่อต่างประเทศได้ สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปที่นับว่าเป็นผลดีต่อการพัฒนาการเรียนการสอนก็คือ แบบเรียนที่เกิดขึ้นใหม่ มีคำแนะนำวิธีสอนสำหรับครูไว้ด้วย เช่น ในแบบเรียนภูมิศาสตร์ เล่ม 1 ว่าด้วยทวีปเอเชีย ของขุนอินทรปราสาท (2452 : ข) ครูโรงเรียนนายร้อยทหารบก ได้ให้คำแนะนำครูผู้สอนไว้ดังนี้ "การที่จะสอน

ภูมิศาสตร์นั้น ควรสอนพื้น เสียให้ติก่อน แล้วจึงสอนทศสารหรือจะสอนพื้นด้วยทศสารด้วย ให้กลมเกลียวพร้อมกันไปก็ได้ แต่ในตำราเล่มนี้ เป็นตำราภูมิศาสตร์แท้สำหรับสอนพื้นตรง ๆ" และในหมายเหตุตอนท้ายของพงศาวดาร (2456 : 129) ได้กล่าวไว้ว่า "อย่าให้นักเรียนเบื่อหน่าย เพราะต้องใช้ความจำมากนัก" และในหัวข้อประวัติศาสตรสำหรับประโยคมัธยมบริบูรณ์ ของกระทรวงศึกษาธิการ ที่ใช้ในโรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร ของพระยาประมวฬวิชากุล (2474 : คำนำ) ได้กล่าวไว้ว่า "พระราชพงศาวดารสยามทุก ๆ ตอนก็ควรอ่าน เมื่อเรียนประเทศไหน ให้เขียนแผนที่ของประเทศนั้น และลงเมือง ฯลฯ ที่ปรากฏในประวัติศาสตรไว้ด้วยการเรียนประวัติศาสตรที่ถูก ควรเรียนหาเหตุผล"

แต่อย่างไรก็ตาม หนังสือเรียนต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นใหม่ ส่วนใหญ่เป็นแบบเรียนชั้นประถมศึกษา โดยผู้แต่งที่เป็นครูสอนประจำอยู่ในโรงเรียนและมักใช้หัวข้อตามที่กำหนดไว้ในประมวลศึกษาพิเศษ ภาค 1 เป็นแนวทาง ส่วนแบบเรียนในชั้นมัธยมมีผู้แตงน้อย ซึ่งคงเป็นเพราะในขณะนั้น มีจำนวนผู้ใช้น้อยไม่คุ้มกับการลงทุน ดังปรากฏในรายงานของกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 1 ร.ศ. 127 (2452 : 17) ที่กล่าวว่า โรงเรียนมัธยมที่สอนตามหลักสูตรมัธยมสายสามัญ มีอยู่เมื่อสิ้นปี 7 โรงเรียน

ในปี พ.ศ. 2454 พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในปีนี้กรมศึกษาธิการได้แยกกองแบบเรียนไปเป็นกรมราชบัณฑิต มีหน้าที่สร้างรวบรวมและรักษาสรรพแบบอย่างสำหรับศึกษาเล่าเรียนทั่วไป การสร้าง ได้แก่ แต่งคำรับคำราริษาใหม่ ๆ ที่ต้องการตรวจคำราริษาที่มีผู้แตงขึ้นว่าจะควรใช้เป็นแบบแผนการศึกษาได้หรือไม่ จัดการให้คำราริษาที่ควรใช้ได้เปิดเผยให้แพร่หลาย และจัดการเรื่องให้มีที่ซื้อขาย เพื่อให้คำรับคำราริษา นั้น ๆ ไล่ซื้อหากัน สะดวกแก่การเล่าเรียน (บุญเจือ องค์กรดิษฐ์ 2504 : 20)

ระหว่างนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรใหม่ซึ่งให้ความสำคัญกับวิชาชีพ โดยส่งเสริมอาชีพที่สำคัญ 3 ประการ คือ วิชาหัตถกรรม วิชาต่าง ๆ วิชาการค้าขายหรือพาณิชย์กรรม ขณะเดียวกันมุ่งปลูกฝังให้มีความสำนึกและความรู้สึกเป็นคนไทยร่วมกัน กล่าวคือ มุ่งให้เกิดความรักชาติและจงรักภักดี ในพระมหากษัตริย์ไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงจัดตั้งกองลูกเสือขึ้นในโรงเรียน ในปี พ.ศ. 2454 ทั้งนี้ "เพื่อปลูกฝังคุณธรรมให้ฝังมั่นในสันดานเด็ก จะสำเร็จได้ด้วยการอบรมให้เด็กได้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง"

ในพระราชดำรัสตอบ เนื่องในพิธีฉัตรมงคลของโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์ วันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2457 ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (จมีนอมรเศรษฐารักษ์ 2504 : 104-105) มีใจความเกี่ยวกับการศึกษาจรรยาว่า

. . . การศึกษาที่เป็นมาแล้วนั้นดำเนินไม่ถูกรอย คือ ไม่ใคร่จะได้สอนให้คนไทยนึกถึงสิ่งที่เคยเป็นมาแล้ว มักจะค้นหาแบบของคนโน้นคนนี่มาตั้งเป็นตัวอย่าง เท่ากับเอาห้วยักษ์บ้าง หัวเงาะบ้างมาสวมลงในหัวคน . . . เพราะเหตุกรรมศึกษาสิ่งสำคัญไปเสีย ไปเข้าใจผิดเห็น เสียว่าสอนให้รู้หนังสือ คิดเลข ทำบัญชีได้ก็พอแล้ว ที่แท้โบราณท่านกล่าวว่ามีมาก เป็นเอก เลขเป็นโท หนังสือตรี ความชั่วดีเป็นตรา นี้ก็เห็นได้ว่า ความชั่วและความดีนั้น จะไปเปรียบอะไรไม่ได้ ต้องยอมยกให้เป็นตรา คือ ใครทำดี หรือทำชั่วก็ได้แก่ตัวของผู้นั้นเอง เมื่อได้ประทับตราลงไปแล้ว จะเปลี่ยนแก้ไขอย่างไรไม่ได้เป็นอันขาด ดวงตราเป็นอย่างไรก็ต้องปรากฏฉายประทับตราอย่างนั้น ข้อนี้เป็นข้อสำคัญมาก เพราะฉะนั้นจึงต้องฝึกฝนกันมาให้เหมาะ เสียตั้งแต่เล็ก ๆ อบรมศึกษาบัดนี้ก็รู้สึกแล้ว จึงได้คิดสอนจรรยาให้มากขึ้น ผลของจรรยาที่สอนนั้นก็คงจะเห็นได้มากขึ้นทุกที แต่เพื่อจะช่วยให้เร็ว เขาจึงคิดตั้งโรงเรียนนี้ขึ้น. . .

ซึ่งในพระราชประสงค์ดังกล่าวข้างต้น แสดงถึงความต้องการให้สอนจรรยาให้มากขึ้นนั่นเอง โรงเรียนมหาดเล็กหลวงที่ตั้งขึ้นในสมัยนั้น จึงมุ่งที่จะขัดเกลาความประพฤติของนักเรียนเป็นหลักตั้งแต่เด็ก ๆ เป็นโรงเรียนประเภทกินนอน เพื่อให้ครูได้อยู่กับนักเรียน มีเวลามาก ๆ จะได้อุทิศใจคอบของนักเรียนด้วย

ดังนั้น แบบเรียนวิชาจรรยาที่เกิดขึ้นในระยะแรก จึงอิงอยู่กับพระพุทธศาสนา ซึ่งคืออาศัยหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องช่วยในการอบรมสั่งสอน ดังที่กำหนดไว้ในหลักสูตร พ.ศ. 2456 ในประโยคประณตศึกษาว่า "วิธีสอนควรเอาพุทธศาสนาและพระบรมราชาโชวาทปลุกใจเสือป่าเป็นเครื่องชักจูง" ส่วนชั้นมัธยมตอนต้นเขียนว่า "วิธีสอนให้สอนด้วยวิธีลูกเสือ คือให้ทำจริง ๆ มีผู้กำกับรับผิดชอบควบคุมกันเป็นกองเป็นหมู่ ใช้แผ่นทองและหนังสือวาน เป็นเครื่องรางวัลและลงโทษ" ซึ่งจะเห็นได้ว่าเอาแนวคิดในการอบรมวิชาลูกเสือ คือ เพื่อจะประพฤตินคนให้เป็นพลเมืองดีมาใช้เป็นหลักในการสอนจรรยาอีกด้วย กิจกรรมลูกเสือที่เริ่มขึ้นในสมัยนั้น ตลอดจนพระบรมราชาโชวาทปลุกใจเสือป่า จึงถูกนำมาใช้เป็นแบบสอน ซึ่งเน้นความสำคัญของการสอนให้นักเรียนปฏิบัติจริงมากกว่าการท่องบ่นตามคำรา

ตามบัญชีแบบเรียนที่เกิดขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2414 ถึง พ.ศ. 2456 (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ 9.2/105) จะพบว่า มีหนังสือเรียนวิชาต่าง ๆ เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะตั้งแต่ปี พ.ศ. 2443 เป็นต้นไป ทั้งนี้ เนื่องจากได้มีการส่งเสริมให้แต่งแบบเรียนมากขึ้นกว่าเดิม

ดังนั้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2455 จึงได้มีประกาศจากทางราชการ (กฤษฎา สินไชย 2518 : 51) กำหนดเรื่องแบบเรียนที่อนุญาตให้โรงเรียนใช้ได้ ดังต่อไปนี้

ด้วยความประสงค์ที่จะป้องกันมิให้โรงเรียนใช้หนังสือแบบเรียนและคำรับคำราที่ผิดพลาดเคลื่อน หรือที่กล่าวข้อความไม่ตรงด้วยความประสงค์ที่ได้วางไว้ในหลักสูตรของกระทรวงธรรมการ อันเป็นแบบไมตรีที่จะหาให้นักเรียนหลงผิดไปในความรู้ที่ได้เล่าเรียนไว้ หรือที่จะชักชวนให้นักเรียนมีจรรยาเขวในทางมิชอบด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีของบ้านเมือง จึงได้ตราข้อบังคับเรื่องแบบเรียนที่จะใช้ในโรงเรียนไว้ดังต่อไปนี้

แบบเรียนที่อนุญาตให้โรงเรียนใช้ได้

1. แบบเรียนที่กรมราชบัณฑิต กระทรวงธรรมการ จัดพิมพ์ขึ้น มีตราแผ่นดินพิมพ์ไว้ที่หน้าปกเป็นสำคัญ
2. แบบเรียนที่มีผู้เรียนเรียงส่งมาให้ตรวจดู เพื่อขออนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนของกระทรวงธรรมการ หนังสือจำพวกนี้ เมื่อกระทรวงตรวจเห็นชอบแล้ว เสนาบดีจะออกใบอนุญาตให้สำหรับพิมพ์ปิดกำกับไว้กับเล่มหนังสือด้วย แต่ให้พึงเข้าใจว่าการอนุญาต เช่นนี้อนุญาตให้ชั่วคราวหนึ่ง ๆ เท่านั้น
3. บรรดาหนังสือนอกจากที่ได้กล่าวแล้วทั้งสองจำพวก เช่น หนังสือที่โรงพิมพ์ต่าง ๆ พิมพ์จำหน่ายเองก็ดีหรือหนังสือที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ โคร ๗ จะพิมพ์จำหน่ายก็พิมพ์ได้ก็ดี ถ้าและโรงเรียนใดเห็นถูกต้องดีพอที่จะใช้เป็นแบบเรียนได้ ก็ให้ขออนุญาตเสียก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแต่กระทรวงธรรมการแล้ว จึงให้ใช้เป็นแบบเรียนในโรงเรียนได้

ทั้งนี้ ให้ผู้ตรวจจัดการศึกษาตามโรงเรียน ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เป็นผู้การให้เป็นไปตามข้อบังคับนี้จงทุกประการ

สั่งแต่ ณ วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2455

ในปีเดียวกัน กรมราชบัณฑิตก็ได้จัดทำบัญชีแบบเรียนที่เกิดขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2415-2455
 ในบัญชีนี้ได้แบ่งหนังสือออกเป็น 2 แผนก คือ แผนกบังคับ และไม่บังคับ

ตารางที่ 1 บัญชีหนังสือซึ่งนักเรียนจะต้องมีไว้สำหรับตัว เมื่ออยู่ในชั้นต่าง ๆ พ.ศ. 2455

ชั้น	วิชา	หนังสือ	
		ที่บังคับ	ที่ไม่บังคับ
มัธยม 1	จรรยา ภาษาไทย ภูมิศาสตร์	- พลเมืองดี, สมบัติของผู้ดี - แบบหัดอ่านภาษาไทยชุด - โจโฉแตกทัพเรือ - สังฆทอนคอน เลอกคู่ - ภูมิศาสตร์สยามหรือฉบับอื่น ๆ ที่อนุญาตให้ใช้ได้โรงเรียน	- ธรรมจริยา เล่ม 4 - หนังสือภาษาไทยชุด - สังฆทอนคอนตึคสิและ หนังสืออ่านอื่น ๆ ที่ อนุญาตให้ใช้ในโรงเรียน
มัธยม 2	จรรยา ภาษาไทย ภูมิศาสตร์	- ใช้หนังสือมัธยม 1 - แบบหัดอ่านภาษาไทยชุด - ราชธาธิราชตอนสิคเจ้าฝรัง มังชอง - ราม เกียรตึคตอนสิคกวมภกรรรฐ - โลกนิตึคค้ำโคลง - ภูมิศาสตร์สยามหรือฉบับอื่น ๆ ที่อนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้	- ธรรมจริยา เล่ม 4 - แบบหัดอ่านภาษาไทยชุด - ราม เกียรตึคตอนท้าวรามาลึยราช ว่าความ
มัธยม 3	จรรยา ภาษาไทย ภูมิศาสตร์	- ใช้หนังสือมัธยม 2 - แบบหัดอ่านภาษาไทยชุด - ราม เกียรตึคตอนท้าวรามาลึว ราชว่าความ - อึเหนาตอนสิคกะหมังกุกหมิง - ภูมิศาสตร์สยาม	- ธรรมจริยา เล่ม 4

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชั้น	วิชา	หนังสือ	
		ที่บังคับ	ที่ไม่บังคับ
มัธยม 4	จรรยา	- ธรรมจรรยา เล่ม 4 - จรรยาแพทย์	- พระราชนิพนธ์ปลุกใจเสือป่า - เรียงความปัญหาธรรม
	ภาษาไทย	- แบบหัดอ่านภาษาไทยชุด - นิราศนรินทร์ - เทศนาพระราชประวัติ	- ภูษณาสอนนิติคำศัพท์
มัธยม 5	จรรยา	- ธรรมจรรยา เล่ม 5 - จรรยาแพทย์	- พระราชนิพนธ์ปลุกใจเสือป่า - เรียงความปัญหาธรรม
	ภาษาไทย	- ภูษณาสอนน้องคำฉันท์ - พระราชพงศาวดารกรุง ธนบุรีและกรุงเทพฯ	
	ภูมิศาสตร์	- ภูมิศาสตร์สยาม	
	พงศาวดาร	- พงศาวดารฉบับต่าง ๆ	
มัธยม 6	จรรยา	- ธรรมจรรยา เล่ม 5 - จรรยาแพทย์	- พระราชนิพนธ์ปลุกใจเสือป่า - เรียงความปัญหาธรรม - ธรรมจรรยา เล่ม 6
	ภาษาไทย	- ร่ายยาวเทศน์มหาชาติ	- ลิลิตนิทราชาคริต
	ภูมิศาสตร์	- ใช้หนังสือมัธยม 5 และอื่น ๆ	
	พงศาวดาร	- ใช้พงศาวดารฉบับต่าง ๆ	
มัธยม 7	จรรยา	- ธรรมจรรยา เล่ม 6 - จรรยาแพทย์	
	ภาษาไทย	- ลิลิตนิทราชาคริต - พระราชพงศาวดารฉบับเต็ม ภาค 1	

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ชั้น	วิชา	หนังสือ	
		ที่บังคับ	ที่ไม่บังคับ
มัธยม 8	ภูมิศาสตร์	- ให้อยู่ในความพิจารณาของครู	
	พงศาวดาร	- ให้อยู่ในความพิจารณาของครู	
	จรรยา	- ใช้หนังสือมัธยม 7	
	ภาษาไทย	- สลิดเคลงห่าย	- สลิดพระลอ - ขุนช้างขุนแผน - อีเหนา
	ภูมิศาสตร์	- ให้อยู่ในความพิจารณาของครู - อยู่ในความพิจารณาของครู	

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 ศ. 1/11 แสดงศิลปกรรมและหัตถกรรม

(1 ค.ศ. 2455-3 ก.ศ. 2467)

ในแผนกข้อบังคับ หมายความว่า จะต้องใช้หนังสือตามที่กำหนดนั้นจริงทุกเล่ม ส่วนที่ไม่บังคับยอมให้เลือกในจำพวกที่กำหนดไว้ นั้นใช้เล่มหนึ่งเล่มใด หรือสองเล่มตามที่เห็นสมควร หรือเห็นว่าหนังสือในจำพวกที่ไม่บังคับเหมาะที่จะใช้แทนหนังสือที่บังคับในทีใดทีหนึ่ง นอกจากนี้เปิดโอกาสให้โรงเรียนได้เลือกใช้แบบเรียนได้บ้าง ดังปรากฏข้อความที่ว่า "อยู่ในความพิจารณาของครู" ดังนั้น โรงเรียนต่าง ๆ ต้องใช้หนังสือเรียนวิชาบังคับตามบัญชานั้น เรื่อยมา

ในระหว่างปี พ.ศ. 2463-2473 กรมราชบัณฑิตได้เปลี่ยนแปลงนาม เป็นกรมตำรา (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศ. 1/22) ในบันทึกความเห็น เรื่องหนังสือเรียนที่กระทรวงธรรมการบังคับหรือไม่บังคับให้ใช้ในโรงเรียนของพระหฤทัยเสริม เจ้ากรมตำราวันที่ 23 สิงหาคม 2470 ดังนี้

บัญชีหนังสือแต่ก่อนมีหนังสือไม่ที่เล่ม ตามโรงเรียนต่าง ๆ ก็จำเป็นต้องใช้ทุกเล่ม มาภายหลังแบบเรียนทวีชั้น โรงเรียนมีโอกาสเลือกหนังสือเรียนได้นบ้าง ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2455 กระทรวงธรรมการ ได้ทำบัญชีหนังสือขึ้น ในบัญชียังได้แบ่งหนังสือไว้เป็น 2 พวก คือ หนังสือที่บังคับให้นักเรียนมีพวกหนึ่ง หนังสือที่ไม่บังคับพวกหนึ่ง โรงเรียนต่าง ๆ จำต้องใช้หนังสือเรียนตามบัญชียัน พ.ศ. 2458 กระทรวงธรรมการได้พิมพ์บัญชียันขึ้นอีกเป็นครั้งที่ 2 จนบัดนี้บัญชียันก็ยังไม่ได้ยกเลิก ในทำวิทยาสารซึ่งออกเมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม ก็มีบัญชีหนังสือเรียนบังคับ

สำหรับบัญชีแบบเรียนของกรมตำราและของบุคคลที่อนุญาตให้ใช้ได้โรงเรียน ที่ได้กล่าวไว้ในวิทยาสาร ในปี พ.ศ. 2470 มีดังนี้

ตารางที่ 2 บัญชีแบบเรียนของกรมตำราและของบุคคลที่อนุญาตให้ใช้ได้โรงเรียน ตามหมวดหมู่และชั้นต่าง ๆ พ.ศ. 2470

ก. แบบเรียนแผนกประถม

ลำดับที่	หนังสือ	ผู้แต่ง	โรงพิมพ์	ครั้งที่พิมพ์	ชั้น
1	แบบสอนอ่านพล เมืองดีตอนต้น	เจ้าพระยา พระเสด็จ	อักษรนิติ	3	ปีที่ 4,5
2	แบบสอนอ่านพล เมืองดีตอนกลาง	เจ้าพระยา พระเสด็จ	"	3	
3	แบบสอนอ่านพล เมืองดีตอนปลาย	เจ้าพระยา พระเสด็จ	"	2	
4	แบบสอนอ่านความรู้รอบตัว	พระยาประมวล	กรมตำรา	2	2
5	แบบสอนอ่านประวัติการคนกับเรือ	หลวงนิเทศ	อักษรนิติ	1	3
6	แบบสอนอ่านทวีปยุโรป	พระวรเวทย์	"	1	3
7	แบบสอนอ่านทวีปแอฟริกาใต้	หลวงนิเทศ	"	1	3
8	แบบสอนอ่านจรรยาภาคต้น เล่ม 1	นายทองคำ บงกชเกิด	อักษรนิติ	1	1
9	แบบสอนอ่านจรรยาภาคต้น เล่ม 2	นายทองคำ บงกชเกิด	"	1	2

ตารางที่ 2 (ต่อ)

ลำดับที่	หนังสือ	ผู้แต่ง	โรงพิมพ์	ครั้งที่พิมพ์	ชั้น
10	แบบสอนอ่านจรรยา ภาคต้น เล่ม 3	นายทองคำ บงกชเกิด	ศรีหงส์	1	3
11	แบบสอนจรรยา ประถม 1	พระยาวิหิต	บำรุงนุกุลกิจ	1	1
12	แบบสอนจรรยา ประถม 2	พระยาวิหิต	"	1	2
13	คำมัสการคุณานุคุณ	พระศรีสุนทร โวหาร	"	11	1-5

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ข. แบบเรียนแผนกมัธยมต้น

ลำดับที่	หนังสือ	ผู้แต่ง	โรงพิมพ์	ครั้งที่พิมพ์	ชั้น
1	หนังสืออ่านธรรมจรรยา เล่ม 4	เจ้าพระยา ธรรมศักดิ์มนตรี	อักษรนิติ	5	ปีที่ 1-3
2	หนังสืออ่านพล เมืองดี คอนตัน	เจ้าพระยา พระเสด็จ	"		1
3	หนังสืออ่านพล เมืองดี คอนกลาง	เจ้าพระยา พระเสด็จ	"	6	1-3
4	หนังสืออ่านพล เมืองดี คอนปลาย	เจ้าพระยา พระเสด็จ	"		3
5	หนังสืออ่านภูมิศาสตร์ เล่ม 1	พระยาเทพ ศาสตร์	"	8	1
6	หนังสืออ่านภูมิศาสตร์ เล่ม 2	พระยาเทพ ศาสตร์	"	15	1-3
7	สมบัติของผู้ดี	เจ้าพระยา พระเสด็จ	"	15	1-3
8	เบญจศิลป์ เบญจธรรม	สมเด็จพระมหา สมณเจ้ากรม พระยาวชิรญาณ วโรรส	"	3	4-6
9	แบบเรียนจรรยา เรื่อง พุทธศาสนา		"	1	
10	แบบเรียนดูแผนที่	เจ้าพระยา พระเสด็จ	"	3	1
11	ภูมิศาสตร์สยาม	นายเอ็น ซ์คัตัน	ไทยเกษม	2	

ค. แบบเรียนมัธยมตอนกลาง

ลำดับที่	หนังสือ	ผู้แต่ง	โรงพิมพ์	ครั้งที่พิมพ์	ชั้น
1	แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5	เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี	อักษรนิติ	8	ปีที่ 4,5
2	แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6	"	"	3	6
3	เทศนาพระราชประวัติ	กรมตำรา	กรมตำรา		
4	พงศาวดารกรุงธนบุรี	กรมตำรา	กรมตำรา	3	5
5	พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาค 2	"	อักษรนิติ	2	6
6	พลเมืองดี ตอนกลาง	เจ้าพระยาพระเสด็จฯ	"	6	
7	พลเมืองดี ตอนปลาย	"	"	5	
8	จรรยาแพทย์	"	"	4	
9	เบญจศีล เบญจธรรม	สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส	"	3	
10	แบบเรียนจรรยา เรื่อง หุตศาสนา		"	1	
11	พระพุทเจ้าคริสต์รู้อะไร	พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 6	กรมตำรา	2	
12	ภูมิศาสตร์ประเทศสยาม	กรมตำรา	อักษรนิติ	1	

ลำดับที่	หนังสือ	ผู้แต่ง	โรงพิมพ์	ครั้งที่พิมพ์	ชั้น
13	ภูมิศาสตร์สากลอย่างย่อ เล่ม 1	นายเอ็น ชัดตัน	อักษรนิติ	1	
14	ภูมิศาสตร์สยาม	นายเอ็น ชัดตัน	ไทยเกษม	2	4,5,6
15	ภูมิศาสตร์ทวีปยุโรป	หลวงปิยวิทยาการ	ศรีหงส์	1	4,5,6
16	ภูมิศาสตร์ทวีปเอเชีย	"	"	1	4,5,6
17	ภูมิศาสตร์ทวีปอัฟริกา หน้า	หลวงชำนาญ	อักษรนิติ	1	4
18	ประวัติการของโลกอย่างย่อ	หลวงชาญ พิทยกิจ	ศรีหงส์	1	4,5,6

ง. แบบเรียนแผนกมัธยมตอนปลาย

ลำดับที่	หนังสือ	ผู้แต่ง	โรงพิมพ์	ครั้งที่พิมพ์	ชั้น
1	แบบสอนอ่านธรรมจรรยา เล่ม 6	เจ้าพระยาธรรม ศักดิ์มนตรี	อักษรนิติ	3	7,8
2	พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาค 1	พระยาวิจิตร	"	2	6
3	จรรยาแพทย์	เจ้าพระยา พระเสด็จฯ	ทรงกิจ	3	
4	พระพุทธเจ้าศรีสุระไร	พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ 6	กรมตำรา	2	

ลำดับที่	หนังสือ	ผู้แต่ง	โรงพิมพ์	ครั้งที่พิมพ์	ชั้น
5	ภูมิศาสตร์ประเทศไทย	กรมตำรา	อักษรนิติ	1	
6	ประวัติการของโลก อย่างย่อ	หลวงชาญพิทยกิจ	ศรีหงส์	1	

ที่มา : ทอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 9.2/145 เรื่องหลวงนิเทศนิสิตสวรรค์ ส่งบัญชีแบบเรียน ของกรมตำราและของบุคคลที่อนุญาตให้ใช้ได้ ในโรงเรียนตามหมวดหมู่และชั้นต่าง ๆ สำหรับลงในวิทยาราย (5 ส.ค.-17 ก.ย. 2470)

หมายเหตุ : ได้คัดลอกเฉพาะวิชาภาษาไทย วิชาจรรยาและวิชาภูมิศาสตร์และพงสาวดาร

ตามบัญชีแบบเรียนดังกล่าวข้างต้น จะพบว่า หนังสือแบบเรียนที่พิมพ์ขึ้นครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2470 ส่วนใหญ่คือ แบบเรียนวิชาจรรยาและวิชาภูมิศาสตร์ แสดงให้เห็นว่า นอกจากความรู้ในวิชาภูมิศาสตร์จะเพิ่มขึ้นแล้ว วิชาจรรยายังคงมีความสำคัญเป็นอันดับแรก ซึ่งกำหนดให้เรียนทั้งในระดับประถมและมัธยมศึกษา ดังนั้นหนังสือแบบเรียนที่ผลิตขึ้นมาที่สุดในช่วงนี้ จึงได้แก่แบบสอนอ่านจรรยาและหนังสือชุดธรรมจริยา สำหรับวิชาพงสาวดาร ยังคงใช้หนังสือพงสาวดารสยามฉบับต่าง ๆ เช่นเดิมที่เพิ่มขึ้นมาใหม่ ได้แก่ หนังสือประวัติการของโลกอย่างย่อ

ดังนั้น จำนวนแบบเรียนที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นนี้เอง ทำให้กระทรวงธรรมการต้องออกประกาศควบคุมคุณภาพของหนังสือแบบเรียน โดยกำหนดให้หนังสือนั้นต้องเป็นการตรวจอนุญาตจากกรมราชบัณฑิตเสียก่อน และต่อมาเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาขึ้น ในปี พ.ศ. 2464 ความต้องการแบบเรียนทุกชนิดจึงมีมากขึ้น กระทรวงศึกษาธิการได้เล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องจัดการคุ้มครองการพิมพ์และการจำหน่ายแบบเรียน ตลอดจนตั้งกีดราคาแบบเรียนเพื่อป้องกันมิให้ฉวยโอกาสค้ากำไรเกินควร จนเป็นที่เดือดร้อนแก่บิดามารดาและผู้ปกครองเด็ก ดังปรากฏตามประกาศดังต่อไปนี้ (บุญเจือ องค์ประดิษฐ์ 2514 : 78)

ก่อนเวลานี้แบบเรียนบางอย่าง แม้เป็นแบบ (เขียนอย่างดีก็จริง แต่ราคาแพงมาก จนทำให้บิดามารดาหรือผู้ปกครอง เด็กหนักใจไม่น้อย ไม่เป็นการยุติธรรมแก่ เด็กที่ถูกบังคับให้เล่าเรียนตามพระราชบัญญัติ แล้วมีหน้าซ้ำยังต้องซื้อแบบเรียนด้วยราคาแพงอีก

เนื่องด้วยเหตุเหล่านี้ กระทรวงศึกษาธิการ จึงวางกฎไว้มีใจความดังนี้ คือ

1. ผู้แต่งแบบเรียนคนใดประสงค์จะให้หนังสือที่ตนแต่งขึ้น แม้ได้พิมพ์ขึ้น เป็นเล่มแล้ว หรือยังไม่ได้พิมพ์ก็ตาม ได้รับอนุญาตให้ใช้ได้ในโรงเรียนรัฐบาล ต้องส่งมาให้กรมตำรา กระทรวงศึกษาธิการตรวจเสียก่อน

2. เมื่อกรมตำราตรวจแล้วและตกลงอนุญาตให้พิมพ์จำหน่ายได้ กระทรวงศึกษาธิการ ก็ออกใบอนุญาตให้ เจ้าของหนังสือต้องเสียค่าตรวจร้อยละ 5 ของราคาหนังสือนั้น (เฉพาะในจำนวน 1,000 เล่มแรก) ใบอนุญาตนี้กระทรวงศึกษาธิการออกให้เฉพาะคราวพิมพ์คราวหนึ่ง ๆ เท่านั้น

3. กระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้กำหนดว่าแบบเรียนชนิดใดควร เป็นแบบเรียนบังคับให้ใช้ในโรงเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ

4. แบบเรียนที่ให้อ่านในโรงเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ ชนิดไหนควรแก่ราคาเท่าใด กระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้กำหนด

ในเวลาเดียวกันนี้เอง กระทรวงศึกษาธิการก็ได้วางระเบียบการจัดให้แบบเรียนมีจำหน่ายแพร่หลายและคุ้มครองการจำหน่ายด้วย

แต่อย่างไรก็ตาม ประกาศและกฎระเบียบดังกล่าวข้างต้น เป็นเหตุให้การแต่งแบบเรียนไม่แพร่หลายเท่าที่ควร ดังนั้นกระทรวงศึกษาธิการ จึงได้ยกเลิกแบบเรียนบังคับที่เป็นของกรมตำราเอง และของบุคคลที่อนุญาตให้ใช้ได้ในโรงเรียน รวมทั้งยกเลิกค่าธรรมเนียมตรวจแบบเรียนเสียด้วย ทั้งนี้ เพื่อให้ครูมีโอกาสดำเนินการตามหลักสูตรในวงกว้างและเป็นการเปิดทางให้มีผู้แต่งตำรามากขึ้น ดังปรากฏในการงาน กระทรวงศึกษาธิการ แผนกกรมศึกษาธิการ ฉบับที่ 20 (2470 : 4) ดังต่อไปนี้

ตามหลักรัฐประศาสน์นโยบายที่มุ่งหมายจะขยายการศึกษาให้แพร่หลายไปในหมู่ประชาชน นั้น การมีตำราในภาษาไทยให้เพียงพอแก่ความต้องการ ย่อมเป็นอุปสรรคส่วนหนึ่งที่จะยังการนี้ให้สำเร็จไปโดยรวดเร็วได้ ยิ่งในเวลาที่ต้องการกวาดล้างการอบรมครูตามชนบทอย่างในเวลานี้แล้ว ยิ่งต้องการตำราภาษาไทยใช้มากขึ้น เวลานี้รู้สึกว่ตำราเรียน ยังพบกร่องอยู่ ในแผนกมัธยมบางวิชาแทบจะกล่าวได้ว่า เราไม่มีตำราภาษาไทยใช้เลย ต้องอาศัยใช้ตำราของฝรั่ง การหาความรู้จากตำราภาษาฝรั่ง ซึ่งตามธรรมดา เด็กไทยที่มีอายุหย่อนกว่าหรือราว 18 ปี อ่านยังไม่รู้เข้าใจจริง ย่อมจะล่าช้ามาก เป็นการบั่นทอนกำลังสติปัญญาและความคิดของชก เรียนไปโดยใช้เหตุ เพราะฉะนั้นจึงได้วางหลักดำเนินกิจการใน เวลาข้างหน้า อันที่จะส่งเสริมให้ได้มีตำราภาษาไทยใช้ให้มากที่สุดที่จะพึงทำได้ โดยหลักการนี้ จำต้องแก้ไขดัดแปลงวิธีดำเนินการบางอย่างของกรมตำราที่มีอยู่แล้วให้ได้รับผลดียิ่งขึ้น คือ ยกเลิกแบบเรียนบังคับที่เป็นของกรมตำราเองและของบุคคลที่อนุญาตให้ใช้ในโรงเรียน ทั้งนี้เพื่อให้ครูมีโอกาสได้เลือกตำราใช้สอนตามหลักสูตรในวงอันกว้างขึ้น ทั้งเป็นการเปิดทางให้มีผู้แต่งตำรามากขึ้นด้วย อนึ่ง เพื่อจุดหมายส่ง เสริมให้มีผู้แต่งแบบเรียนมากขึ้น ได้ยกเลิกค่าธรรมเนียมตรวจแบบเรียน ซึ่งเคยเรียกไม่เกินร้อยละ 5 ของราคาหนังสือ 1000 เล่มนั้นเสีย

ดังนั้น ในปีต่อมา แบบเรียนที่พิมพ์ขึ้นใหม่ ทั้งที่เป็นของบุคคลและของเจ้าหน้าที่ในกรม ตำรา ตามรายงานของกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2471 จึงได้แก่ แบบเรียนของบุคคลและแบบเรียนหลวง ดังต่อไปนี้

(1) แบบเรียนของบุคคล แต่เดิมมาเมื่อผู้ใดแต่งแบบเรียนขึ้น ประสงค์จะให้ใช้ในโรงเรียน ต้องส่งมาให้กรมตำรา ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ตรวจเสียก่อน เมื่อเห็นว่าใช้ได้แล้ว เสนาบดีจึงจะอนุญาต แต่เรียกค่าตรวจและบังคับราคาให้ขายด้วย และทั้งบังคับให้โรงเรียนใช้หนังสือสำหรับชั้นต่าง ๆ ตามตัวอยู่หลายอย่าง เห็นว่าเป็นทางทำให้ผู้แต่ง มีความท้อถอย โดยแต่งขึ้นแล้ว ไม่ทราบว่หนังสือของตนจะได้อยู่ในพวกหนังสือบังคับหรือไม่ จึงงดเรียกชำระตรวจและการบังคับการใช้หนังสือตายตัวหลาย ๆ ปีนั้น เสีย คงแต่ให้ส่งมาให้ตรวจรับอนุญาตเท่านั้น การใช้หนังสือนั้น เปิดโอกาสให้โรงเรียนใช้ได้เป็นปี ๆ ในเมื่อได้รับความเห็นชอบของเจ้าของเจ้าหน้าที่แล้ว สกนี้ก็มีผู้แต่งส่งมาให้ตรวจ 60 เรื่อง ได้อนุญาตไปแล้ว 27 เรื่อง ได้พิมพ์ในสภนี้ 9 เรื่อง นอกนั้นคืนไปให้เจ้าของแก้ไขบ้าง กำลังอยู่ในความพิจารณาบ้าง นับว่าได้ผลดีขึ้น

(2) แบบเรียนหลวง สำหรับสภนี้ข้าราชการในกระทรวงธรรมการ มีความเอื้อเฟื้อแต่งขึ้นแล้วยกให้เป็นของหลวง 7 เรื่อง เจ้าหน้าที่ในกรมตำราแต่งขึ้น 2 เรื่อง ดังแจ้งอยู่ในสถิติแห่งรายงานนี้แล้ว นอกนั้น เป็นแบบเรียนที่ได้แต่งขึ้นไว้นานมาแล้ว ล่วงสมัยเสียโดยมาก

การที่เจ้าหน้าที่แต่งได้ใหม่เพียง 2 เรื่องนั้น เพราะมีคนน้อย ต้องตรวจเรื่องที่มีผู้แต่งส่งมาขออนุญาตและตรวจรูปเมื่อพิมพ์แบบเรียนหลวงและแบบเรียนของบุคคลมากขึ้น ไม่ใคร่มีโอกาสที่จะแต่งได้ กระทรวงธรรมการเห็นเป็นการจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องขยายโครงการแต่งแบบเรียนของกรมตำราให้ได้แบบเรียนที่เหมาะสมและให้ทันแก่การแพร่หลายแห่งการศึกษา ยิ่งต้องใช้ครูไม่มีประกาศนียบัตรจำนวนมาก ทำการสั่งสอนอยู่ตั้งเวลานี้ ก็ยิ่งจำเป็นจะต้องให้มีแบบเรียนแบบสอน เป็นเครื่องมือนำทางแก่ครูและนักเรียนอยู่มาก จะได้ขยายกิจการแผนกนี้ต่อไปโดยด่วนเท่าที่สามารถจะทำได้

ในปี พ.ศ. 2469 กรมธรรมการได้กลับมาพร้อมกับกรมศึกษาธิการ ทั้งนี้เป็นเพราะพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า การศึกษาไม่ควรจะแยกจากวัดและได้เปลี่ยนชื่อกระทรวงศึกษาธิการ เป็นกระทรวงธรรมการ มีเสนาบดีคนใหม่ คือ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ ซึ่งได้ทรงสนับสนุนกิจการทางตำราวิชาการมากขึ้น กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2473 ได้ตั้งกรมวิชาธิการขึ้น ซึ่งเป็นการรวบรวมของกรมตำราการค้นคว้าแบบแผนการตำรา การสอบไล่ขึ้นเป็นกรมใหญ่ มีหน้าที่ในด้านรักษาและค้นคว้าเพื่อประโยชน์ของการศึกษา (กระทรวงศึกษาธิการ 2507 : 244)

ตามแนวทางการศึกษาของพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัตินั้น ทรงเน้นเรื่องการปลูกฝังจรรยาด้วยการปฏิบัติมากกว่าการสอนวิชาความรู้ตามตำรา และได้ทรงริเริ่มขอความร่วมมือให้ภิกษุช่วยสอนจรรยา โดยได้มีคำสั่งที่ 38/2471 เรื่อง ให้ครูดัดต่อกับพระภิกษุในการสั่งสอนจรรยา (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.7 ศ.2/20) โดยให้โรงเรียนอาราธนาพระภิกษุมาช่วยสอนจรรยา โดยอาศัยหลักธรรมแห่งพระพุทธศาสนาที่ปฏิบัติง่าย อันควรแก่วัยและสติปัญญาของนักเรียน ไม่น้อยกว่าเดือนละ 1 ครั้ง ประมาณครั้งละ 15 นาที แต่ไม่บังคับให้นักเรียนนับถือศาสนาอื่น ๆ เข้าเรียน

นอกจากนี้ กิจกรรมลูกเสือและอนุสภากาชาดในสมัยที่พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ นับว่าเฟื่องฟูมาก ทั้งนี้่าจะสืบเนื่องมาจากการที่ทรงทำงานใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และซึบซาบในหลักการของลูกเสือ จนทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์ในการอบรมคน วิทย์ พิศภัจเงิน ได้เขียนไว้ว่า ได้มีการบรรจุวิชาลูกเสือเข้าไว้ในหลักสูตร โดยมีการให้คะแนนและมีการสอบไล่ด้วย โรงเรียนต่าง ๆ ในระยะนี้จึงเป็นที่ตั้งกองลูกเสือขึ้นหลายแห่ง

คามหลักฐานที่ปรากฏเรื่อง นายพันเอกสุมิโอะะชอทราม เรื่องที่เกี่ยวกับหนังสือเรียน และอื่น ๆ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ. 9/123 พ.ศ. 2473) จะพบว่ามียารายชื่อหนังสือแบบเรียน ดังต่อไปนี้

- แบบสอนอ่านภาษาไทย หนังสืออ่านธรรมจริยา ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เล่ม 1, 2, 3, 4, 5, 6
- แบบเรียนภูมิศาสตร์ว่าด้วยทวีปต่าง ๆ ของหลวงปิยวิทยาการ (เอเชีย ยุโรป อเมริกาเหนือ อเมริกาใต้ ออสเตรเลีย แอฟริกา)
- ภูมิศาสตร์สยาม ของกรมวิชาการ กระทรวงธรรมการ
- แบบเรียนประวัติศาสตร์ นูรพระเทศ ของหลวงกีรติวิทโยพาร กับคณะ รวบรวม ภาค 1 ว่าด้วยประเทศสยาม ภาค 2 ว่าด้วยประเทศสยาม (ต่อ) ภาค 3 ว่าด้วย ญวน เขมร มอญ และพม่า ไทยเกษม ตอนพระพุทธศาสนา
- แนวสอนจรรยา ของกระทรวงกลาโหม
- หลักไทย

ในปี พ.ศ. 2474 กรมวิชาการได้จัดพิมพ์หนังสืออ่านสำหรับเด็ก โดยเรียบเรียงจาก บัญชาสชาดชั้นชุดหนึ่ง เรียกว่า หนังสืออ่านนิทานไทย มีเรื่องสมุทรโฆษ พระสุอน พระสังข์ทอง พระรถเสน และพระสรรเพชญ์ ผู้เรียบเรียงคือ พระยาอุปกิตศิลปสาร และหลวงศรีอมรญาณ (ประวัติกวี 2519 : 22) ซึ่งหนังสือเหล่านี้ ครูอาจเลือกนำมาใช้ประกอบการสอนจรรยาได้บ้าง ไม่น่าก็น้อยด้วยการ "นำนิทานที่ดีที่เป็นตัวอย่างมาสอน" ตามที่ระบุไว้ในหลักสูตร

ในช่วงเวลาต่อมา คือ ระหว่าง พ.ศ. 2475-2503 เป็นระยะเวลาที่ประเทศไทย มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย ด้วยเหตุที่การปกครองและการศึกษา เป็นระบบที่มีความสัมพันธ์กันตลอดมา ดังนั้น เมื่อรูปแบบการเมืองการปกครองของประเทศ เปลี่ยนไป ระบบการศึกษาของไทยก็ได้รับผลกระทบ อันก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังจะเห็นได้จากรายชื่อหนังสือเรียนที่ผลิตขึ้นใหม่ในระหว่าง พ.ศ. 2475-2476 จะสะท้อนให้เห็นนโยบายของรัฐบาลที่จะปลุกฝังให้ราษฎรมีความรู้ความเข้าใจ และเลื่อมใสการปกครองแบบใหม่ ได้แก่ หนังสืออ่านเรื่องธรรมบุญการปกครองแผ่นดินสยาม สอนอ่านเรื่องประเทศสยาม แบบเรียนใหม่ ภาค 1 ภาค 2 สอนอ่านเรื่องการปกครองของสยาม แบบสอนอ่านหน้าที่ราษฎร เล่ม 2 เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีหนังสือธรรมจริยา เล่ม 7 ที่แต่งขึ้นใหม่ในสมัยนี้ ซึ่งแสดงให้เห็น

เห็นว่ารัฐบาลยังคงให้ความสำคัญแก่วิชาจรรยา เช่นเดิม ดังปรากฏในนโยบายของรัฐ ที่ได้แถลงไว้ดังนี้ (กระทรวงศึกษาธิการ 2507 : 308)

ในหลักการศึกษารัฐบาลนี้มีความปรารถนาอย่างยิ่ง ที่จะให้การศึกษากแก่พลเมืองทั่วไปอย่างเต็มที่ ให้ได้รับการอบรมในระบอบการปกครองตามแบบรัฐธรรมนูญ ให้ได้รับการศึกษาทางธรรมชาติ ทางการทำงานและทางการสมาคม สึกฝนให้รอบรู้ มีปัญญา ความคิด รู้จักค้นคว้าหาเหตุผลโดยตนเอง มีจรรยาประกอบด้วยกำลังกายและกำลังใจ เป็นอันดี กับทั้งไม่ให้ละทิ้งเสียซึ่งจริยาศึกษาแห่งชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีของไทย มุ่งประสงค์ให้ผู้ที่ให้ได้รับการศึกษาแล้ว สามารถประกอบการอาชีพ มีอนามัยและศีลธรรมอันดีงาม

ดังนั้น ตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย พ.ศ. 2480 ซึ่งเป็นหลักสูตรแรก ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ดชมแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2479 นั้น จึงได้เพิ่มเติมวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรมนั้น ในหลักสูตรทุกระดับ ซึ่งได้เปลี่ยนแปลงมาจากวิชาจรรยาแต่เดิม มีการเพิ่มขยายวิชาเรียนต่าง ๆ มากขึ้น มีการทำประมวลการสอนและคู่มือการสอนขึ้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เป็นผลให้มีการ เขียนและผลิตแบบเรียนขึ้นใช้อย่างมากมาย

นอกจากจัดหลักสูตรใหม่และจัดทำประมวลการสอนแล้ว ในระหว่างปี 2480-2483 กระทรวงศึกษาธิการ ยังได้ร่วมมือกับกระทรวงกลาโหมในการฝึกและอบรมนักเรียนชั้นมัธยมให้มีความรู้วิชาทหารพอควร ในระหว่างวัยศึกษาเล่าเรียน เรียกว่ายุวชนทหาร โดยเห็นว่านอกจากจะเป็นประโยชน์แก่ชาติในการที่จะได้พลเมืองที่พร้อมอยู่ทุกเมื่อ ในอันที่จะป้องกันชาติแล้ว ยังเป็นประโยชน์แก่ราชการทหารอีกด้วย (บุญเจือ องค์ประดิษฐ์ 2514 : 145) ดังนั้น ในช่วงนี้ จึงมีแบบเรียนใหม่ขึ้นอีกชุดหนึ่ง คือ จรรยายุวชน เล่ม 1-4

ในระหว่างปี พ.ศ. 2484-2486 กระทรวงธรรมการได้เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงศึกษาธิการ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกี่ยวกับหนังสือเรียนก็คือ มีการปรับปรุงตัวอักษรไทย โดยคงใช้สระพยัญชนะบางตัวที่ซ้ำกัน เปลี่ยนแปลงหลักการเขียนหนังสือไทยบางอย่าง เป็นเหตุให้มีการเปลี่ยนแปลงการเขียนหนังสือไทยครั้งใหญ่ รวมทั้งหนังสือเรียนด้วย ซึ่งใช้ต่อมาจนถึงปี 2488 จึงได้เลิกใช้ ตามรายชื่อแบบเรียนที่ พ.อ. ประยูร ภมรมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ จัดส่งไปถึงนายกรัฐมนตรี วันที่ 16 มิถุนายน 2485 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : สร.0201 14/31 เรื่อง เปลี่ยนแบบเรียน 2485-2493) มีดังนี้

ตารางที่ 3 รายชื่อแบบเรียนของกระทรวงและของเอกชน (หนังสืออ่าน)

ชั้น	หนังสือ	ผู้แต่ง	ประเภท
ม.1	หน้าที่พลเมือง ม.1	กระทรวงศึกษาธิการ	บังคับ
ม.2	" ม.2	"	"
ม.3	" ม.3	"	"
ม.4	" ม.4	"	"
	แบบเรียนภูมิศาสตร์ ม.4	นายชัย เรืองศิลป์	ไม่บังคับ
	หน้าที่พลเมือง ม.5	กระทรวง	บังคับ
	พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี	"	"
	โคลงสี่สุภาพเรื่องพระราชพงสาวดาร	"	"
ม.6	หน้าที่พลเมือง	"	"
	เทศนาพระราชประวัติและพงสาวดารกรุงเทพฯ	"	"
	ปลูกใจเสือป่า	"	"

ที่มา : หอจดหมายเหตุแห่งชาติ สร.0201 14/31 เรื่อง เปลี่ยนแบบเรียน
พ.ศ. 2485-2493)

จะเห็นได้ว่ามีหนังสือหน้าที่พลเมืองเกิดขึ้นมาใหม่ ซึ่งหมายถึง วิชาจรรยาแต่เดิมนั้นเอง ซึ่งได้มีการขยายขอบเขตเนื้อหาวิชาให้กว้างขึ้น กล่าวคือ มีเนื้อหาเกี่ยวกับหน้าที่พลเมือง กฎหมาย รัฐธรรมนูญและระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย ทั้งนี้เพราะต้องการให้นักเรียนเข้าใจ ลักษณะการปกครองที่เป็นอยู่ในขณะนั้นที่ผู้เป็นพลเมืองดีควรทราบ ดังนั้นวิชาจรรยาจึงเปลี่ยนมาเป็นวิชาหน้าที่และศีลธรรม ซึ่งกล่าวไว้ในหนังสือความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (2504 : 160) ดังนี้

หลักสูตรศีลธรรมนี้ที่พระพุทธรศาสนาและเบญจธรรม ที่เคยยึดมาแต่เดิม เหตุผลก็คือ ในระบอบประชาธิปไตยนั้น หลักสูตรจะต้องไม่บังคับให้ประชาชนศึกษาศาสนาหนึ่งศาสนาใดโดยเฉพาะ เพราะเหตุว่ามีบุคคลศาสนาอื่นอยู่ด้วย สิ่งที่บรรจุลงเป็นรายการสอนศีลธรรมนี้ เป็นระบบแห่งจริยธรรม ซึ่งตรงกันในทุก ๆ ศาสนา นับว่าเป็นไปตามหลักประชาธิปไตย

วิชาศีลธรรมในชั้นมัธยมศึกษา จึงประกอบด้วยหัวข้อธรรมจริยา ไม่มีอะไรเกี่ยวกับพระพุทธรศาสนาโดยตรง แต่ต่อมาเมื่อมีการปรับปรุงหลักสูตรใหม่ในปี พ.ศ. 2491 หลักสูตรชั้นเตรียมอุดมศึกษาที่กำหนดขึ้นมาใหม่ ได้กลับมากำหนดความรู้เกี่ยวกับศาสนาและหลักธรรมในพระพุทธรศาสนา มีวัฒนธรรมเพิ่ม เข้ามา ส่วนหน้าที่พลเมืองมี เรื่องความรู้เบื้องต้นในทางเศรษฐศาสตร์ ความรู้เกี่ยวกับระบบการศึกษาของไทยและ เรื่ององค์การสหประชาชาติ เพิ่มขึ้นจากมัธยมปลายเดิม

เนื่องจาก เนื้อหา เรื่องรัฐธรรมนูญและการปกครองแผ่นดินสยาม เป็น เนื้อหาใหม่และเป็นนโยบายของรัฐบาลที่จะปลูกฝังให้ราษฎรมีความรู้ความ เข้าใจและ เลื่อมใสการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญนี้ จึงได้มีผู้ให้ความสนใจแต่งหนังสือตำราแบบ เรียนตามหัวข้อต่าง ๆ เหล่านี้มาให้กระทรวงธรรมการตรวจและอนุญาตให้ใช้ได้ ในโรงเรียน เป็นจำนวนมาก และไม่ผ่านการตรวจอนุญาตก็มีไม่น้อย (วนิดา วุฒิสถียร 2526 : 158) ในเอกสารเกี่ยวกับการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ 9.2/296) เรื่องขุนสุนทรภักดีส่งต้นฉบับหนังสือสอนอ่านการ เลือกตั้งผู้แทนราษฎรมาให้ตรวจขออนุญาตใช้ในโรงเรียนนั้น ความเห็นของกระทรวงศึกษาธิการมีว่า

หนังสือทำเป็นแบบ เรียน เรียกว่าสอนอ่านจะต้องประกอบด้วย ออย่างชุดธรรมจริยา ชุดสอนอ่านภูมิศาสตร์ จัดให้เข้าเหมาะแก่หลักสูตรจึงจะได้ ชุดเช่นนี้จะเรียกว่าชุดการปกครองก็ได้ แต่หนังสือจะต้องวางโครงทั้งชุด ปรับขึ้นละ เล่มให้เหมาะแก่หลักสูตร หนังสือท่านองนี้เห็นว่าควรเสนอรัฐมนตรีอนุญาต

และเมื่อหลวงวิจิตรวาทการ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ในขณะนั้น ได้อ่านต้นฉบับหนังสือดังกล่าว ก็ได้ให้ความเห็นว่า

ในเรื่องแบบเรียนนี้ เป็นนโยบายของรัฐบาลที่จะไม่ให้ฟุ่มเฟือยเกินไป ต้องการให้มีแบบเรียนที่ดี ที่จำเป็นและมีประโยชน์จริง ๆ และไม่ยอมให้ใครแอบอิงกระทรวงศึกษาธิการเป็นทางหากินส่วนตัว เสียเวลาตรวจตราของเจ้าหน้าที่ เสียหัวหน้านักเรียนและทำให้หนังสือแบบเรียนกลายเป็นสวะไป เพื่อดำเนินการให้

ต้องตามนโยบายของรัฐบาลปัจจุบัน การพิจารณาแบบเรียนจึงต้องพิจารณาเป็น 2 ชั้น
ขั้นต้นพิจารณาเสียก่อนว่าหนังสือนั้นควรจะได้รับพิจารณาหรือไม่ ถ้าเป็นไม่ควรรับตรวจ
ก็อย่าเสียเวลาตรวจเลย หรือเห็นว่าควรรับตรวจจึงคอยตรวจให้ การที่จะพิจารณา
ว่าควรรับตรวจหรือไม่นั้น ควรถือหลักดังนี้

1. จำเป็นหรือไม่ที่จะต้องให้นักเรียนรู้เรื่องนั้น คำว่านักเรียนในที่นี้หมายถึง
นักเรียนในชั้นที่เจ้าของหนังสือแบบเรียนกำหนดให้ใช้
2. มีประโยชน์จริงหรือไม่ในการที่จะใช้หนังสือเรียนอันนั้น
3. ถ้าเป็นหนังสือเรียนชนิดเดียวกับที่เคยมีมาแล้ว จะรับพิจารณาให้คือเมื่อปรากฏ
ว่าดีกว่าของเก่า

ดังนั้น จึงได้มีการวางหลักและวิธีพิจารณาหนังสือแบบเรียนที่มีผู้ส่ง เข้ามาให้กระทรวง
ธรรมการตรวจอย่างเป็นขั้น เป็นตอน และในที่สุดก็หันไปใช้วิธีการจัดให้มีการประกวดการแต่ง
แบบเรียนขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2476 ซึ่งปรากฏในประกาศและ พ.ร.บ. เรื่องแจ้งความ
กระทรวงธรรมการ เรื่อง การประกวดแต่งแบบเรียนเรื่องรัฐธรรมนูญ วันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.
2476 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ศธ 2/324) ด้วยเหตุนี้หนังสือแบบเรียนวิชาหน้าที่และ
ศีลธรรมที่ใช้ในหลักสูตร พ.ศ. 2480 ส่วนหนึ่งเป็นหนังสือที่ชนะการประกวด

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2479 พระศิรณสารวิสุทธรรม ซึ่งดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวง
ธรรมการขณะนั้น ก็ได้กล่าวไว้ในที่ประชุมข้าหลวงประจำจังหวัด มีข้อความ เกี่ยวกับแบบเรียนว่า

ย่อมทราบกันอยู่แล้วว่า จรรยา เป็นของสำคัญเพียงไร ยิ่งในสมัยนี้ซึ่งเราดำรง
อยู่ในระบอบรัฐธรรมนูญด้วยแล้ว ความสำคัญของจรรยาก็ยิ่งทวีขึ้น มิฉะนั้นแล้ว
อาจใช้เสรีภาพกันได้อย่างผิด ๆ ซึ่งจะเป็นผลเสียหายแก่บ้านเมืองได้อย่างมาก
มามีอีกอย่างหนึ่งที่กระทรวงธรรมการกำลังพิจารณาคำเนินการอยู่ในเวลานี้คือ
การอบรมให้รักชาติ ข้าพเจ้าจะขอกล่าวหัวข้อแค่นี้โดยย่อ ๆ พอให้ท่านไปพิจารณา
ช่วยเหลือร่วมมือในการต่อไป คือ 1) ให้มีแบบเรียนต่าง ๆ ที่ใช้สอนในโรงเรียน
เช่น แบบสอนอ่านหนังสือเกี่ยวกับจรรยา ความรู้เรื่อง เมืองไทย แต่งใหม่ให้มีเนื้อ
เรื่องประกอบไปด้วยประวัติของสุกฉัตรของประเทศไทย ทั้งบุรุษและสตรี
ให้มีคุณธรรมอัน เป็นเครื่องส่งเสริมให้เกิดความรักชาติ เช่น การยอม เสียสละ
ความสามัคคีในหมู่และคณะ เหล่านี้

จะเห็นว่าแนวความคิดในการจัดการศึกษาในช่วงนี้ เริ่ม เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพสังคม
ในขณะนั้น ซึ่งจำเป็นจะต้อง เร่งสร้างวินัยให้เกิดในตัวเด็ก ตลอดจนการปลูกฝังความคิดความรู้สึก
ที่จะทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ ดังนั้นหนังสือแบบเรียนที่เกิดขึ้นใหม่ในช่วงนี้ ส่วนหนึ่ง
จึงสนองนโยบายดังกล่าว

ดังนั้น วิชาประวัติศาสตร์ในหลักสูตร พ.ศ. 2480 จึงได้เพิ่มเนื้อหาขยายขึ้นใหม่ เช่น เรียนประวัติคนไทยที่สำคัญ 10 คน รู้จักประวัติเดิมของชนชาติไทยเฉพาะที่สำคัญ ๆ และให้เรียนประวัติศาสตร์สมัยราชธานีตั้งอยู่ที่กรุงสุโขทัย อโยธยา ธนบุรี และกรุงเทพฯ และมีข้อการพาเที่ยวดูสถานที่เหมือนชั้นประถมที่เขียนไว้ว่า "ให้นักเขียนเที่ยวดูสถานที่ในบริเวณใกล้เคียง เพื่อส่งเสริมความรู้รอบตัวบ้าง ความรู้ทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์บ้าง กับทั้งปลูกใจให้รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญ"

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2482 เป็นต้นมา ได้มีการปรับปรุงกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหนังสือเรียน ได้แก่ ยุบกรมศึกษาธิการ เป็นกรมใหม่ คือ กรมวิชาการกับกรมสามัญศึกษา กรมสามัญศึกษามีหน้าที่จัดการศึกษาทางสายสามัญ ตลอดจนปรับปรุงหลักสูตรตำราเรียน และจัดการสอบไล่ กองตำราแม่่งออกเป็นแผนกหลักสูตรและแผนกตำรา ขึ้นกับกรมวิชาการ มีหน้าที่ตรวจและแต่งแบบเรียนต่าง ๆ ศึกษาหลักสูตรชั้นต่าง ๆ ทั้งสามัญศึกษาและอาชีวศึกษา แผนกหลักสูตรมีหน้าที่กำหนดหนังสืออ่านภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ สำหรับชั้นต่าง ๆ สอดคล้องเสนอความเห็นต่อกระทรวง เพื่อจัดการปรับปรุงประมวลการสอนให้เหมาะสมแก่กาลสมัย แผนกตำรามีหน้าที่ค้นคว้า ตำราต่าง ๆ สำหรับทำแบบเรียนทุกชั้น แต่งและปรับปรุงแบบเรียนสำหรับชั้นต่าง ๆ ควบคุมการพิมพ์หนังสือเรียนของกระทรวงศึกษาธิการให้ถูกต้องและมีให้ขาดตลาด ตรวจและพิจารณาแบบเรียนที่เอกชนส่งเข้ามาขออนุญาตพิมพ์ใช้ในโรงเรียน และออกใบอนุญาตกระทรวงศึกษาธิการได้ออกระเบียบว่าด้วยการจัดทำตำราและแบบเรียน พ.ศ. 2493 กำหนดว่าหนังสือแบบเรียนที่จะใช้ จำต้องเป็นหนังสือคณะกรรมการประกวดหรือ เป็นหนังสือที่กระทรวงศึกษาธิการมอบหมายให้เจ้าหน้าที่ หรือบุคคลที่เห็นสมควรเรียบเรียงขึ้น โดยมีคณะกรรมการพิจารณาแบบเรียน (นิศา ชูโต และกลุ่มจิตต์ พลายเวช 2527 : 20-24)

ในปี พ.ศ. 2494 กองวิชาการที่หน้าที่พิจารณาจัดทำตำรา และแบบเรียนขึ้นใหม่โดยแก้ไขฉบับ พ.ศ. 2493 และได้ปรับปรุงมาสู่หลักเกณฑ์การรับตรวจหนังสือและหรือคู่มือที่ใช้ในการเรียนการสอนของเอกชนที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้

ในช่วงระยะหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา กระทรวงศึกษาธิการจึงได้ปรับปรุงแผนการศึกษาเสียใหม่ ให้สอดคล้องกับแนวคิดทางการศึกษาที่เปลี่ยนแปลงไป โดยให้คำเน้นตามแนวทางการสอนแผนใหม่ที่เรียกว่า "การศึกษาแบบพัฒนาการ" ซึ่งเป็นการศึกษาที่เน้นการสอนแบบที่ผู้เรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนการสอนมากขึ้น ลดการท่องจำลงและมีกิจกรรมต่าง ๆ

นอกเหนือจากการจัดบันทึกตามที่ครูสอน นอกจากนี้ยังให้ความสำคัญกับความสามารถและความสนใจของผู้เรียนที่แตกต่างกันด้วย ดังนั้นหลักสูตรเตรียมอุดมศึกษาใหม่ จึงจัดให้มีวิชาเลือกมากขึ้น เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้เรียน เลือกวิชาที่เหมาะสมกับความถนัดและความสามารถของตน เริ่มใช้วิธีเรียนแบบแบ่ง เป็นตอนตามระบบการศึกษาของอเมริกา เมื่อเรียนแล้วสอบแล้วจะไม่นำเนื้อหาหนักกลับมาสอนอีก (สุจินต์ วิสวธีรานนท์ 2524 : 47-50) นอกจากนี้ กระทรวงศึกษาธิการ ยังได้รับความช่วยเหลือจากองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ รวมทั้งมูลนิธิฟูลไบรท์ในด้านการศึกษหลายประการ เป็นต้นว่า ส่งผู้เชี่ยวชาญมาช่วย ส่งคณะผู้แทนมาสำรวจสภาวะการศึกษาไทย ให้อุปกรณ์การสอน ให้ทุนครู อาจารย์ผู้ทำงานด้านการศึกษา ไปศึกษาเพิ่มเติม ส่งผู้เชี่ยวชาญมาช่วยดำเนินการปรับปรุงการศึกษาที่จังหวัดละโว้ เชียงเทรา ตลอดจนสนับสนุนการแปลหนังสือจากภาษาต่างประเทศเป็นภาษาไทย โดยเริ่มตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2494 (ดวงเดือน ศิลาบุตร 2526 : 157) นับว่าช่วงเวลาดังกล่าว แนวความคิดและวิธีการจัดการศึกษาแบบตะวันตก ได้เข้ามามีอิทธิพลมาก ซึ่งปรากฏในหลักสูตร พ.ศ. 2491 เป็นต้นมา รูปแบบของการจัดหลักสูตรก็ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ นำเอาวิชาต่าง ๆ หลายวิชามาจัดเป็นหมวดหมู่อย่างกว้าง ๆ เป็นหลักสูตรแบบหมวดวิชา (Broad Field Curriculum) ถึง 5 หมวดด้วยกัน จึงเป็นครั้งแรกที่นำเอาวิชาหน้าที่พลเมือง ศิลปกรรม ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ มารวมเป็นหมวดเดียวกัน เรียกว่า หมวดสังคมศึกษา

ในปี พ.ศ. 2493 มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นและหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย ได้แยกวิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรม ออกเป็น 2 วิชา ต่อมาได้มีการประกาศใช้หลักสูตรเตรียมอุดมศึกษา ในปี พ.ศ. 2498 และได้จัดรวมเนื้อหาวิชาต่าง ๆ เข้าเป็นหมวดวิชาใหม่ ซึ่งเนื้อหาในหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาตอนต้นและชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายนั้น ก็เพิ่มรายละเอียดออกไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะในหลักสูตรเตรียมอุดมศึกษาที่เพิ่มขึ้นมาใหม่นี้ วิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ ละเอียดพิสดารยิ่งกว่าหลักสูตรวิชาเดียวกันในสมัยใด ๆ ที่ล่วงมาแล้ว

ไม่ว่าความของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวถึงเรื่องแบบเรียนไว้ว่า

ปัญหาเรื่องแบบเรียนนี้ เดิมได้มีกองแต่งตำราตั้งขึ้นในกรมศึกษาธิการ จึงได้มีแบบเรียนสำคัญๆ ใช้ในชั้นประถม แต่แบบเรียนวิชาชั้นสูงขึ้นไป ต้องอาศัยผู้แจกฉานในวิชานั้น ๆ เป็นผู้เขียน และไม่มีใครดีไปกว่าผู้มีหน้าที่สอนวิชานั้น ๆ ประจำตัวอยู่เอง กองแต่งตำรารายหลังจึงเป็นอันเลิก เปลี่ยนเป็นกองวิชาการ ซึ่งมี

หน้าที่ตรวจแบบเรียนที่มีผู้แต่งตั้งมาขออนุญาตใช้ในโรงเรียนได้ส่วนหนึ่ง แบบเรียนเล่มใดสมควรใครเป็นผู้ตรวจได้ กองวิชาการก็เชิญให้ผู้นั้นเป็นผู้ตรวจ นอกจากที่มีเจ้าหน้าที่ประจำสำหรับควบคุมงานประจำ เช่น ตรวจการพิมพ์ เป็นต้น อนึ่ง การระบุชื่อแบบเรียนให้เรียนตามหลักสูตรทั้งหลายก็ยกเลิก เพราะจะทำให้แบบเรียนไม่ก้าวหน้า แบบเรียนเล่มใดซึ่งมีการบังคับให้เรียนอยู่ในตัวแล้ว ก็ไม่มีใครแต่งตั้งให้ดีกว่านั้นเข้ามาแข่งแบบที่บังคับใช้อยู่แล้วก็ไม่มี ความจำเป็นที่จะแก้ไขให้ดีขึ้น วิธีที่ใช้อยู่เดี๋ยวนี้คือ แบบเรียนของใครสมควรใช้ในโรงเรียนได้ กระทรวงก็อนุญาตให้ใช้ โรงเรียนทั้งหลายได้เลือกใช้ในบรรดาแบบเรียนที่กระทรวงอนุญาตแล้วนี้ตามความพอใจของคน เป็นทางเปิดโอกาสให้แข่งขันกันอยู่ทุกเมื่อได้ แบบเรียนก้าวหน้าดีขึ้น (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : สบ. 5.2/30 ความคิดเห็นในการจัดตั้งกองหลักสูตรและแบบเรียนแผนกรมวิชาการ พ.ศ. 2493)

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า จากการปรับปรุงหลักสูตรที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้ส่งผลให้หนังสือแบบเรียนวิชาสังคมศึกษา มีการเปลี่ยนแปลงมากที่สุด ซึ่งได้มีผู้แต่งหนังสือเรียนสำหรับวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ขึ้นใหม่ ส่งมาให้กรมตำราตรวจให้ใช้ในโรงเรียนเป็นจำนวนมาก และในจำนวนนี้แบบเรียนวิชาหน้าที่พลเมืองและประวัติศาสตร์ได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

ต่อมา เมื่อมีการตั้งกรมวิชาการขึ้นโดยรับมอบกิจการในหน้าที่ของกองวิชาการ จากกรมต่าง ๆ มาจัดดำเนินการ และเพื่อมิให้เป็นการเดือดร้อน เรื่องแบบเรียนที่นักเรียนและผู้ปกครองได้รับ เนื่องจากตำราและแบบเรียนต่าง ๆ ซึ่งบางครั้งหาไม่ได้บ้าง ต้องเปลี่ยนใช้ทุกปีบ้าง และอื่น ๆ กรมวิชาการจึงได้วางระเบียบกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การจัดทำตำราและแบบเรียน พ.ศ. 2495 ขึ้น และได้ประกาศประกวดแบบเรียนเป็นครั้งที่ 7 แบบเรียนสำหรับวิชาที่เรียกประกวดมีทุกสาขาวิชาที่เป็นหลักและเรียกประกวดทุกชั้น ตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาถึงเตรียมอุดมศึกษา ส่วนวิชาใดที่ไม่เรียกประกวดหรือที่เรียกประกวดแล้ว ไม่มีผู้ส่งเข้าประกวดหรือประกวดแล้วไม่ได้ กรมวิชาการก็จัดทำแบบเรียนนั้น ๆ ขึ้นในการประกวดแบบเรียนครั้งที่ 7 นี้เป็นเวลากว่าหกพันห้าร้อยกว่าเล่ม ผู้ที่จะส่งแบบเรียนเข้าประกวดมีเวลาจัดทำน้อยและจำกัด (ประสาธน์ หลักศิลา 2496 : คำนำ) ดังนั้น หนังสือที่ชนะการประกวดในครั้งที่ 7 นี้ ได้แก่ หนังสือชุดประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมปีที่ 4, 5, และ 6 ซึ่ง นายประสาธน์ หลักศิลา เรียบเรียงขึ้น หนังสือชุดพุทธศาสนา ชั้นมัธยมปีที่ 1, 2 และ 3 ชั้นมัธยมปีที่ 4, 5 และ 6 ของนายเอื้อบุษประเกษ หงสกุล และหนังสือภูมิศาสตร์ ชั้นเตรียมอุดมศึกษา ของ ร.ท.พงษ์นทรณ์ สวัสดิชูโต

ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการได้ประกาศให้ใช้เป็นแบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ ดังปรากฏในประกาศของกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การใช้แบบเรียนสำหรับชั้นต่าง ๆ ในปีการศึกษา 2496 (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ข.1/ศธ/101) ที่กำหนดให้แบบเรียนที่ใช้ในปี พ.ศ. 2496 สำหรับชั้นต่าง ๆ ให้คงใช้ในปี พ.ศ. 2497 ต่อไป และให้ใช้หนังสือฉบับที่คณะกรรมการประกวดดังกล่าวข้างต้น เป็นแบบเรียนเพิ่มเติม

จากรายงานการประชุม อภิปรายผลงานและการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2498 ของข้าราชการชั้นเอกและชั้นพิเศษในกระทรวงศึกษาธิการ ณ ห้องประชุม กระทรวงศึกษาธิการ วันที่ 31 ธันวาคม 2498 (กระทรวงศึกษาธิการ 2498 : 26) หม่อมหลวงบุญเหลือ กฤษณร ณ อยุธยา หัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมวิสามัญศึกษาในขณะนั้น ได้ชี้แจงเรื่องที่กระทรวงศึกษาธิการ จัดให้มีการประกวดแบบเรียนไว้ว่า

หนังสือที่ได้รับรางวัลเป็นฉบับที่กระทรวงฯ สั่งให้ใช้แต่ฉบับเดียว เฉพาะวิชาและชั้น ที่ได้มีการประกวด จึงทำให้คนไม่กล้าคิดเขียนแบบเรียนกัน เพราะการเขียนแบบเรียน ค่อนข้างเขียนกันเป็นเวลาหลาย ๆ เดือน เอาเวลาออกเวลาทำมาหากินไป เขียน คือ เวลากลางคืน แต่เมื่อส่งเข้าประกวดเมื่อไม่ได้รับรางวัล แบบเรียนนั้นก็ใช้ไม่ได้ เขาต้องลงทุนเบียดแรงงานและเวลาของเขาไปเปล่าเป็นอันมาก เขาก็ไม่กล้าที่จะลงทุน ลงแรงเขียน แต่เพื่อว่าถ้าเขาส่งแบบเรียนเข้ามาแล้ว ไม่มีข้อผิดพลาดมากทางวิชาการ พอลงจะแก้ไขกันได้ ซึ่งไม่ทำให้เสียเสียศีลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง กระทรวงศึกษาธิการ ก็ควรอนุมัติให้ใช้ได้ และเพื่อว่าจะได้มีคนกล้าเขียนแบบเรียนมากขึ้น ในการที่จะใช้เขียนแบบเรียนนี้ กระทรวงฯ น่าจะมีหลักการแจ้งให้เขาทราบ เพราะรู้สึกว่ามีแต่แบบเรียนที่กรมวิชาการผลิตออกมา ก็ยังไม่ค่อยจะถูกตามหลักวิชาการนัก เป็นต้นว่า หนังสือที่คณะกรรมการประกวดและใช้เป็นแบบเรียนอยู่ในโรงเรียนมัธยมศึกษาทุกวันนี้ ถ้าว่าตามหลักวิชาการแล้ว เป็นหนังสืออุเทศ เป็นหนังสือย่อ ๆ มีหัวข้อมาก เปิดดู อ่านดูได้ความรู้ แต่ที่จะให้เด็กอ่านเอง เด็กเข้าใจยาก อีกอย่างหนึ่งครูต้องการมากที่สุด ในเวลานี้คือ หนังสือสำหรับช่วยครูในการค้นคว้าความรู้ต่าง ๆ เวลานี้เรามีแต่หนังสือภาษาอังกฤษ ที่ครูไทยส่วนมากไม่สามารถจะอ่านได้

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลานั้นได้เกิดปัญหาการขาดแคลนแบบเรียนขึ้น ซึ่งแท้ที่จริงนั้นมีมาตั้งแต่ประเทศไทยอยู่ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ดังจะพบว่า การศึกษายามสงครามนั้น วิธีการสอนสำหรับวิชาที่ต้องใช้ตำราต่างประเทศให้สอนเป็นภาษาต่างประเทศ โดยไม่ต้องแปลเป็นภาษาไทย โดยเฉพาะตั้งแต่ชั้นมัธยมปีที่ 4 ขึ้นไป เพื่อให้เด็กเรียนค้นคว้าสะดวกในชั้นสูงต่อไป (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : สบ 5.2/5 การศึกษายามสงคราม)

แต่อย่างไรก็ตาม ได้มีความพยายามแก้ไข โดยการที่หน่วยศึกษานิเทศก์ได้จัดทำ เอกสารการนิเทศก์ หนังสือตำราต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เพื่อช่วยเหลือครูผู้สอน และสนับสนุน ให้อาจารย์ฝึกหัดครูเขียนตำราเรียนขึ้นใช้ (ก่อน สวัสดิภาพิษฐ์ , สัมภาษณ์)

นอกจากนี้ ยังมีปัญหาเกี่ยวกับหนังสือเรียนที่ใช้ในหลักสูตรใหม่ ดังปรากฏในความ เห็น เรื่องหลักสูตร พ.ศ. 2490 ของหัวหน้ากองวิชาการ ลงวันที่ 17 เมษายน 2480 ดังนี้

ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือ หัวข้อของแต่ละวิชาที่กำหนดไว้ให้สอนนั้น มีมากมายเกินไป จะทำอย่างไร ๆ ก็สอนไม่ทัน บางอย่างยากเกินสมองของเด็กที่จะเรียน เด็ก เรียนก็ไม่เข้าใจ ซึ่งมีความจริงอยู่มาก เช่น ในหมวดคณิตศาสตร์ โดยเฉพาะ วิชาเรขาคณิต นอกจากนี้ ยังมีภาษาอังกฤษ วิทยาศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และในบางแขนงวิชาถูก เลือหรืออนุภาค เหตุที่หลักสูตรหรือประมวลมากมายเกินไป นี้ เข้าใจว่าเนื่องมาจากเลิก ม.7 ม.8 อย่างหนึ่ง โดยที่คงจะเห็นว่าเด็กจะ เรียนจบเพียง ม.6 แล้วก็ควรจะให้เรียนรู้อย่างนั้นอย่างนี้ด้วย จึงบรรจุเอาไว้ เมื่อเรากลับมาจัดชั้น เตรียมอุดมศึกษาขึ้นใหม่อีก ก็ควรจะยกวิชานี้กลับไปตามเดิม หนึ่ง บัดนี้ความต้องการที่จะให้เด็ก เรียนรู้ เรื่องเกี่ยวกับหน้าที่พลเมือง กฎหมาย รัฐบาล เห็นว่าพอจะ เหลาลงกว่าเมื่อ 10 ปีก่อนโน้นได้บ้างแล้ว ก็เป็นการสมควร ที่จะตัดทอนออกได้ แต่ก็มีความจำเป็นอยู่มาก ที่จะต้องปรับปรุงในด้านศีลธรรม ให้ดียิ่งขึ้นอีก

เหตุผลข้อหนึ่งซึ่งส่งผลให้หลักสูตรใหม่มีรายละเอียดของ เนื้อหาที่กว้างขวางนั้น สืบ เนื่องมาจากแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2494 ที่จัดให้การศึกษาระดับมัธยมศึกษา สามารถ จบในตัวเองได้ ทั้งในระดับมัธยมศึกษาต้นและมัธยมศึกษาปลาย เพื่อจะได้ออกไปประกอบอาชีพได้ จึงได้ แบ่งการจัดการศึกษาในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นออกเป็น 3 สาย คือ สายวิสามัญศึกษา สามัญศึกษา และอาชีพศึกษา แต่ละสายมี 3 ชั้น ส่วนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายแบ่งออกเป็น 2 สาย โดย ตัดสามัญศึกษาออกไป ผู้ที่จบสายสามัญศึกษาในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ให้เลือกไปศึกษามัธยม ศึกษาตอนปลายในอีก 2 สายที่เหลือได้ และเมื่อสำเร็จแล้วอาจ เข้าศึกษาในระดับ เตรียมอุดม ศึกษาอีก 2 ปี หรืออาชีพชั้นสูง ซึ่งเป็นแนวทางในการศึกษาชั้นอุดมศึกษาต่อไป หรือให้สามารถ ประกอบอาชีพได้ (ไพเราะ ทิพนทัศน์ 2525 : 133)

เนื่องจากหลักสูตรเตรียมอุดมศึกษาที่ตั้งขึ้นมาภายหลังนี้ หาใช่เป็นเตรียมอุดมศึกษา อย่างแท้จริงไม่ มีนักเรียนเป็นจำนวนไม่น้อย ซึ่งเมื่อจบเตรียมอุดมศึกษานี้แล้ว ก็มีได้มีโอกาส เข้า ศึกษาต่อมหาวิทยาลัยได้ ไปทำงานประเภทต่าง ๆ หรืออีกนัยหนึ่ง เตรียมอุดมศึกษากลับไป เป็น ชั้นมัธยมบริบูรณ์เช่นเดียวกับสมัยก่อน เปลี่ยนแปลงการปกครอง หลักสูตรที่ตั้งความมุ่งหมาย เพื่อต่อ

มหาวิทยาลัยโดยเฉพาะจึงไม่เหมาะสม อีกประการหนึ่ง โอกาสที่จะศึกษาต่อถึงชั้นเตรียมอุดมศึกษานี้มีมากกว่าแต่ก่อน นักเรียนที่แม้จะมีเขาวนปัญญาต่ำ ก็พยายามจะเข้าศึกษาในระดับนี้ จึงจำเป็นต้องปรับหลักสูตรให้เหมาะสมกับระดับสติปัญญาและความถนัดของเด็กเหล่านี้ ดังนั้นหลักสูตรเตรียมอุดม พ.ศ. 2498 จึงมีวิชาให้เลือกมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้เป็นการสำรวจความถนัดพิเศษของเด็กแต่ละคน เพื่อเลือกเข้าศึกษาต่อในอุดมศึกษาแขนงที่เหมาะสมกับอัถภาพของคนเป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือนักเรียนส่วนใหญ่ยังนิยมเรียนต่อชั้นเตรียมอุดมศึกษาซึ่งในทัศนะของหม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล ซึ่งเป็นผู้ร่างแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2494 ได้กล่าวไว้ว่า

แนวคิดคือจะผ่านมัธยมปลายให้ได้ทุกคน (ขณะนี้ก็เป็นเช่นนั้น) จึงพยายามจัดมัธยมต้นประเภทหนึ่งให้จบในตัว ดังนั้นสิ่งที่เคยรอเอาไว้สอนระดับมัธยมปลายจะรอไม่ได้ ทำให้หลักสูตรมัธยมต้นแน่นพอใช้ ต้องเลือก เห็นและเข้าใจแฉ่งแบบเรียนสำหรับระยะนั้น เรื่องนี้ได้ผลน้อยกว่าที่ควร เพราะนักเรียนและชาวบ้านไม่ยอมหยุดแค่มัธยมต้น ทั้ง ๆ ที่นักเรียนขาดความสามารถที่จะเรียนสูงขึ้นไป ถ้าจะพิจารณาดูคงเห็นความปั่นป่วนระยะหนึ่ง (ม.ล. ปิ่น มาลากุล, ลัทธิชาติ)

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้น จึงส่งผลให้หลักสูตรและหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา มีเนื้อหาละเอียดพิสดารยิ่งกว่าสมัยใด ๆ และยังใช้เป็นหลักต่อมาในการจัดหลักสูตรภายหลังอีกด้วย

แต่อย่างไรก็ตาม การปรับปรุงการศึกษายังคงดำเนินต่อมาเป็นลำดับ หลังการปฏิวัติเมื่อ พ.ศ. 2501 ได้มีการปรับปรุงการศึกษา เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายของคณะปฏิวัติ จัดตั้งสภาการศึกษาแห่งชาติขึ้น ประกาศใช้แผนการศึกษาแห่งชาติฉบับ พ.ศ. 2503 และได้มีการปรับปรุงหลักสูตรทุกระดับ ขยายการศึกษาภาคบังคับให้ยาวขึ้น ดัดระดับเตรียมอุดมศึกษาออกและจัดชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายแทน ในการจัดการศึกษาตามแผนใหม่นี้ เน้นการจัดการศึกษาเพื่อสนองความต้องการของสังคมและบุคคล ให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและแผนการปกครองประเทศ ประเด็นที่สำคัญคือ มุ่งหมายให้เด็กเป็นพลเมืองดี โดยมีคุณลักษณะ 4 ประการเกี่ยวกับความเจริญแห่งตน มนุษยสัมพันธ์ ความสามารถในการครองชีพ และความรับผิดชอบในหน้าที่พลเมือง ซึ่งแนวความคิดดังกล่าว ได้แบบอย่างมาจากการจัดการศึกษาของสหรัฐโดยตรง ดังปรากฏในจุดมุ่งหมายของแผนการศึกษาชาติ พ.ศ. 2503 ไว้ว่า "มุ่งให้พลเมืองทุกคนได้รับการศึกษาสมควรแก่อัถภาพ เพื่อให้เป็นพลเมืองดี มีศีลธรรมและวัฒนธรรม มีระเบียบวินัย มีความรับผิดชอบ มีสุขภาพสมบูรณ์ มีจิตใจเป็นประชาธิปไตย มีความรู้ความสามารถที่จะประกอบอาชีพ และทำคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติ"

ตามความมุ่งหมายในแผนการศึกษาชาตินี้ ต้องอาศัยประถมศึกษาเป็นพื้นฐาน โดยมีความมุ่งหมายที่จะสำรวจและส่งเสริมความสนใจและความถนัดทางธรรมชาติของเด็ก เพื่อให้มีความรู้และทักษะที่เพียงพอแก่การประกอบอาชีพ หรือให้มีพื้นฐานความรู้อันจำเป็นแก่การดำรงชีวิต หรือเพื่อการศึกษาที่สูงขึ้น ดังนั้นจึงจัดเป็นมัธยมสายสามัญเพื่อให้ได้ความรู้ทั่วไปและสายอาชีพ เพื่อให้ความรู้และทักษะในการประกอบอาชีพ (สุจินต์ วิศวธีรานนท์ 2524 : 50) ซึ่งในการจัดการศึกษาเพื่อความ เป็นพล เมืองดีในสังคมประชาธิปไตยนี้ จะต้องส่งเสริมให้ผู้เรียน มีความ เจริญและความสามารถทั้งในทางร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคมพร้อมกันไปทุกด้าน

ดังนั้น วิชาที่ส่งเสริมพัฒนาการของเด็กในทางสังคมและอารมณ์ คือ วิชาสังคมศึกษา ซึ่งถูกกำหนดให้เป็นวิชาบังคับ ทั้งในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย โดยมีความมุ่งหมายของวิชาดังต่อไปนี้ (กระทรวงศึกษาธิการ 2508 : 7)

1. ให้มีความรู้ความ เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และสังคม
2. ให้มีความรู้ความ เข้าใจในความเป็นมาในอดีต ทางสังคม ทางวัฒนธรรมและสภาพปัจจุบันทางการ เมือง ซึ่งชนแต่ละชาติได้สร้างสมกันมาตามประวัติศาสตร์ของชาตินั้น ๆ
3. ให้เข้าใจ ชำนาญซึ่ง ในคุณค่าทางศีลธรรมและวัฒนธรรมและปฏิบัติตามด้วย ความจริงใจ
4. ให้มีความรู้ความ เข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับการผลิต การบริโภค และการสงวนทรัพยากรของสังคม
5. ให้รู้จัก เคารพสิทธิและความคิดเห็นของผู้อื่น โดยไม่คำนึงถึง เชื้อชาติ ศาสนา ฐานะทาง เศรษฐกิจและสังคมของบุคคล ตลอดจนสิทธิและหน้าที่และความรับผิดชอบ ซึ่งแต่ละคนพึงมีต่อประเทศชาติของตนและสังคมประชาธิปไตย
6. ให้รู้จัก เหตุผล เข้าใจหลักการ และระเบียบวิธีในการแก้ปัญหา และรู้จัก ประเมินผล

และ เนื่องจากหลักสูตรกับหนังสือเรียนมีความสัมพันธ์กันมาโดยตลอด เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรครั้งสำคัญเช่นนี้ ย่อมมีผลให้ต้องเปลี่ยนแปลงหนังสือเรียนให้สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของหลักสูตรและรายวิชา ซึ่งตามหลักสูตรสังคมศึกษา พ.ศ. 2503 นี้ ลักษณะของโครงสร้างวิชาในหมวดสังคมศึกษา ประกอบด้วย วิชาหน้าที่พลเมือง ศิลปธรรม ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ กำหนดให้มัธยมศึกษาสายสามัญเรียนสัปดาห์ละ 4 ชั่วโมง และสายอาชีพเรียนสัปดาห์ละ 2 ชั่วโมง ในการเรียนการสอนวิชาต่าง ๆ เหล่านี้ เวลาเรียนที่แตกต่างกันคือ วิชาหน้าที่พลเมือง และศิลปธรรม เรียนสัปดาห์ละ 1 ชั่วโมง ทั้ง 2 สาย วิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ สายสามัญ

เรียนสัปดาห์ละ 3 ชั่วโมง ส่วนสายอาชีพสัปดาห์ละ 1 ชั่วโมง

ดังนั้น หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนต้นและประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย จึงประกอบด้วยหนังสือเรียนวิชาหน้าที่พลเมือง ศิลปกรรม ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1, 2 และ 3 ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ก สำหรับชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย (มศ.4, 5, 6) สายสามัญ (แผนกวิทยาศาสตร์ แผนกศิลปะ และแผนกทั่วไป) และสายอาชีพ และหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ข สำหรับแผนกศิลปะ และแผนกทั่วไปสายสามัญ ซึ่งมีรายชื่อตามคำสั่งของกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง "กำหนดแบบเรียนบังคับใช้ในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา" ตั้งแต่ปีการศึกษา 2504-2513 ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 4 รายชื่อหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ตามหลักสูตร พ.ศ. 2503

หลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนต้น

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<u>ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1</u> <u>วิชาภูมิศาสตร์</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)		
1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ภูมิศาสตร์	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ภูมิศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาต จากกระทรวงศึกษาธิการ)	พ.อ.พูนผล อาสนจินดา	ไทยวัฒนาพานิช
<u>วิชาประวัติศาสตร์</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)		
1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา

ตารางที่ 4 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)	ประสาธน์ หลักศิลา	ไทยวัฒนาพานิช
3. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)	พ.อ.ขุนพล อาสนจินดา	ไทยวัฒนาพานิช
<u>วิชาหน้าที่พลเมือง</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)		
1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาหน้าที่พลเมือง (ฉบับปรับปรุงใหม่) ประโยชน์มัธยมศึกษาตอนต้น	กรมวิชาการ	องค์การค้าของคุรุสภา
2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาหน้าที่พลเมือง (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)	ลำยอง วิมุขตระกูล	อักษรเจริญทัศน์
3. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาหน้าที่พลเมือง ประโยชน์มัธยมศึกษาตอนต้น (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)	สุภกิจ แก้วผสม	ไทยวัฒนาพานิช

ตารางที่ 4 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<p><u>วิชาศิลปกรรม</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)</p> <p>1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปกรรม</p> <p>2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปกรรม (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p> <p>3. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปกรรม (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p> <p>4. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปกรรม (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p>	<p>กรมวิชาการ</p> <p>แปลก ลินธิรักษ์</p> <p>แปลก ลินธิรักษ์ และ</p> <p>พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์</p>	<p>องค์การค้าของคุรุสภา</p> <p>อักษรเจริญทัศน์</p> <p>ไทยวัฒนาพานิช</p> <p>ไทยวัฒนาพานิช</p>
<p><u>ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2</u></p> <p><u>วิชาภูมิศาสตร์</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)</p> <p>1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาภูมิศาสตร์</p> <p>2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาภูมิศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p>	<p>กรมวิชาการ</p> <p>พ.อ.พูนผล อาสนจินดา</p>	<p>ไทยวัฒนาพานิช</p> <p>ไทยวัฒนาพานิช</p>

ตารางที่ 4 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<p><u>วิชาประวัติศาสตร์</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)</p> <p>1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์</p> <p>2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p> <p>3. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p>	<p>กรมวิชาการ</p> <p>ประสาธน์ หลักศิลา</p> <p>พ.อ.พูนผล อาสนจินดา</p>	<p>ไทยวัฒนาพานิช</p> <p>ไทยวัฒนาพานิช</p> <p>ไทยวัฒนาพานิช</p>
<p><u>วิชาหน้าที่พลเมือง</u></p> <p>ใช้เล่มเดียวกับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1</p>		
<p><u>วิชาศิลปะ</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)</p> <p>1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปะ</p> <p>2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปะ (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p>	<p>กรมวิชาการ</p> <p>แปลก สนธิรักษ์</p>	<p>องค์การค้ำของครูสภา</p> <p>อักษรเจริญทัศน์</p>

ตารางที่ 4 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
3. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ศีลธรรม (ฉบับได้รับอนุญาต จากกระทรวงศึกษาธิการ)	แปลก สนธิรักษ์	ไทยวัฒนาพานิช
4. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ศีลธรรม (ฉบับได้รับอนุญาต จากกระทรวงศึกษาธิการ)	พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์	ไทยวัฒนาพานิช
<u>ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3</u>		
<u>วิชาภูมิศาสตร์</u> (เลือกเพียง 1		
รายการ)		
1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ภูมิศาสตร์	กรมวิชาการ	ไทยวัฒนาพานิช
2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ภูมิศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาต จากกระทรวงศึกษาธิการ)	พ.อ.พูนพล อาสนจินดา	ไทยวัฒนาพานิช
<u>วิชาประวัติศาสตร์</u> (เลือกเพียง 1		
รายการ)		
1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ประวัติศาสตร์	กรมวิชาการ	ไทยวัฒนาพานิช
2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชา ประวัติศาสตร์ (ฉบับได้รับ อนุญาตจากกระทรวงศึกษา ธิการ)	ประสาธน์ หลักศิลา	ไทยวัฒนาพานิช

ตารางที่ 4 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<p>๓. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาประวัติศาสตร์ (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p> <p><u>วิชาหน้าที่พลเมือง</u></p> <p>ใช้เล่มเดียวกับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1, 2</p> <p><u>วิชาศิลปะรวม</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)</p>	<p>พ.อ.พูนพล อาสนจินดา</p>	<p>ไทยวัฒนาพานิช</p>
<p>1. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปะรวม</p>	<p>กรมวิชาการ</p>	
<p>2. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปะรวม (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p>	<p>แปลก สนธิรักษ์</p>	<p>อักษรเจริญทัศน์</p>
<p>๓. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปะรวม (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p>	<p>แปลก สนธิรักษ์ และ เป็ลื่อง ณ นคร</p>	<p>ไทยวัฒนาพานิช</p>
<p>4. แบบเรียนสังคมศึกษา วิชาศิลปะรวม (ฉบับได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ)</p>	<p>พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์</p>	<p>ไทยวัฒนาพานิช</p>

หลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย

แบบ เรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<u>วิชาภูมิศาสตร์ (ภูมิภาค)</u> (เลือกเพียง 1 รายการ)		
1. แบบเรียนภูมิศาสตร์ (ภูมิภาค)	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
2. แบบเรียนภูมิศาสตร์ (ภูมิภาค)	เจริญ ไชยชนะ	ไทยวัฒนาพานิช
3. แบบเรียนภูมิศาสตร์ (ภูมิภาค)	ไพฑูริย์ หงสะบุตร	ไทยวัฒนาพานิช
<u>วิชาภูมิศาสตร์ (กายภาพ)</u>		
1. แบบเรียนภูมิศาสตร์ (ภูมิภาค)	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
2. แบบเรียนภูมิศาสตร์ (ภูมิภาค)	ไพฑูริย์ หงสะบุตร	ไทยวัฒนาพานิช
<u>วิชาประวัติศาสตร์ไทย</u>		
1. แบบเรียนประวัติศาสตร์ไทย	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
2. แบบเรียนประวัติศาสตร์ไทย	เจริญ ไชยชนะ	ไทยวัฒนาพานิช
3. แบบเรียนประวัติศาสตร์ไทย	ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี	ไทยวัฒนาพานิช
<u>วิชาประวัติศาสตร์ทั่วไป</u>		
1. แบบเรียนประวัติศาสตร์ทั่วไป	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
2. แบบเรียนประวัติศาสตร์ทั่วไป	เจริญ ไชยชนะ	ไทยวัฒนาพานิช
3. แบบเรียนประวัติศาสตร์ทั่วไป	ประสาธต์ หลักศิลา	สื่อการค้า
4. แบบเรียนประวัติศาสตร์ทั่วไป	ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี	ไทยวัฒนาพานิช
<u>วิชาศิลปะรวม</u>		
1. แบบเรียนศิลปะรวม	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
2. แบบเรียนศิลปะรวม	พ.อ.ปิ่น มุกข์นงค์	ไทยวัฒนาพานิช

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<u>วิชาหน้าที่พลเมือง</u>		
1. แบบเรียนหน้าที่พลเมือง	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
2. แบบเรียนหน้าที่พลเมือง	ประสาธ หลักศิลา	สื่อการค้า
3. แบบเรียนหน้าที่พลเมือง	ศุภกิจ แก้วผสม	ไทยวัฒนาพานิช

ที่มา : คำสั่งของกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง "กำหนดแบบเรียนบังคับใช้ในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษา" ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2504-2513,

ในปี พ.ศ. 2513 ได้มีประกาศของกระทรวงศึกษาธิการห้าม เปลี่ยนแบบเรียนทุกระดับ กล่าวคือ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงหนังสือเรียนใหม่แต่อย่างใด คงให้ใช้หนังสือเรียนที่ใช้อยู่แล้วในปี การศึกษา 2512 ต่อไป ซึ่งในเรื่องนี้กระทรวงศึกษาธิการได้ให้เหตุผลว่า เพื่อมิให้เกิดความ สิ้นเปลืองแก่ผู้ปกครองนักเรียน ทั้งนี้ ก่อนหน้านั้น กระทรวงศึกษาธิการได้วางระเบียบเกี่ยวกับการ จัดทำตำราและแบบเรียน พ.ศ. 2500 ขึ้น ซึ่งในหลักเกณฑ์ข้อหนึ่งกำหนดไว้ว่า แบบเรียนที่ จะส่งมาให้ตรวจนั้น จะต้องเป็นตำราหรือแบบเรียนชั้นมัธยมตอนปลาย (ยกเว้นหนังสืออ่านภาษา ไทย และภาษาอังกฤษ) และเป็นตำราหรือแบบเรียนสำหรับชั้นเตรียมอุดมศึกษา ซึ่งกรมวิชาการ ได้ดำเนินการตรวจตามแนวหลักสูตรมัธยมตอนปลาย พ.ศ. 2493 และหลักสูตรเตรียมอุดม พ.ศ. 2498 และคู่มือสำหรับชั้นดังกล่าว ซึ่งกรมวิชาการได้จัดทำขึ้น ส่วนตำราและแบบเรียน ชั้นประถมศึกษาและมัธยมตอนต้นนั้น ไม่รับตรวจเนื่องจากในระหว่างนั้น กระทรวงศึกษาธิการ กำลังปรับปรุงหลักสูตรดังกล่าวอยู่ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ข 1/16 กุมภาพันธ์ 2513 ชี้แจงเกี่ยวกับการใช้แบบเรียน)

ในช่วงเวลานี้จะเห็นได้ว่า มีปัญหาที่เกี่ยวกับแบบเรียนเกิดขึ้น จากคำสัมภาษณ์ของ นายสุกิจ นิมมาน เหมินทร์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ที่ให้สัมภาษณ์ผู้สื่อข่าว ณ กระทรวงศึกษาธิการ วันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2512 ได้กล่าวถึงแบบเรียนไว้ว่า

เรื่องการปรับปรุงหลักสูตรและแบบเรียน จำเป็นต้องมีการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมและให้ทันสมัยอยู่เสมอ อย่างเช่น หนังสือหน้าที่พลเมืองนั้น ควรจะได้ปรับปรุงและแก้ไขให้ดีขึ้น เพราะไม่ต่างกับหนังสือกฎหมายนัก และที่มีปัญหาว่าปัจจุบันมีหนังสืออ่านประกอบให้นักเรียนเลือกได้ไม่มาก จึงทำให้นักเรียนเบื่อคร่ำครึ จะได้แก้ไขต่อไป เช่น อาจจะทำจำนวนหนังสืออ่านประกอบ ส่วนหนังสือคำราที่บังคับนั้น ก็จะทำให้โรงเรียนใช้ฉบับที่เป็นของกระทรวงศึกษาธิการเท่านั้น นอกจากนั้นก็ให้รวมหนังสือคำราที่บังคับพิมพ์ไว้ในเล่มเดียวกันด้วย เพื่อเป็นการประหยัดและสะดวกในการใช้ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ข 1/20 ค.ศ. 2512 นายสุกิจ นิมมานเหมินทร์ ให้สัมภาษณ์ผู้สื่อข่าว ณ กระทรวงศึกษาธิการ)

ปัญหาที่ผู้ปกครองและนักเรียนเบื่อคร่ำครึ เนื่องจากแบบเรียนนั้น ก่อนหน้านี้ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้บันทึกไว้ในเรื่องการศึกษาของไทยในปัจจุบัน สมัยพระองค์เจ้าธานีนิวัติ ดังนี้

แบบเรียนชั้นมัธยมบังคับให้ใช้น้อยไป ทำให้นักเรียนมีความรู้แคบ ความมีแบบเรียนบังคับเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะที่มีเนื้อเรื่องไปในทางที่จะให้ความรู้รอบตัว การที่แบบเรียนขาดแคลน จึงมีผู้ผลิตแบบเรียนโดยนึกถึงการค้าเป็นใหญ่ ถ้ามีแบบเรียนเพียงพอ วิธี การเช่นนี้ก็หายไปในเอง กระทรวงศึกษาธิการควรถือ เป็นนโยบายว่าให้มีแบบเรียนหลายชนิด เพื่อให้โรงเรียนเลือกใช้ให้เหมาะแก่การสอนของครูและสภาพของท้องถิ่น

ในระหว่างนี้ก็ได้มีการจัดการสัมมนาในระดับชาติขึ้น เรื่องการจัดการศึกษาให้เข้ากับ ความต้องการของชนบท และหาวิธีการจัดการศึกษา เพื่อให้สอดคล้องกับภาวะของเศรษฐกิจ และสังคมของประเทศ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ข 1/3-7 สิงหาคม 2513) มีการประชุมทางวิชาการ เรื่องพระพุทธศาสนากับการศึกษาในประเทศไทย (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ข 1/24-26 สิงหาคม 2513) ตลอดจนดำเนินการปรับปรุงหนังสือเรียนวิชาภาษาไทย ภาษา อังกฤษ สังคมศึกษา ทั้งนี้ แบบเรียนวิชาสังคมศึกษานั้น กระทรวงศึกษาธิการ ต้องการให้เป็น ที่เหมาะสมกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปและชีวิตประจำวันอีกด้วย นอกจากนี้ยังต้องการหนังสืออ่าน เพื่อส่งเสริมการค้าหนังสือแบบประชาธิปไตยในชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษา (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ : ข 1/21 พฤศจิกายน 2517) ซึ่งในการปรับปรุงหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการนั้น นายเกรียง กิริติกร รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้ชี้แจงว่า

การปรับปรุงหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการ ก็พยายามให้สอดคล้องกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยด้วย หลักสูตรใหม่ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย จะมีวิชาบังคับและวิชาเลือก เป็นวิชาที่ส่งเสริมความเป็นไทยและส่งเสริมระบอบการปกครอง ส่วนวิชาเลือกจะให้นักเรียนเลือกตามความสามารถของตน ซึ่งจะมีวิชาชีพเบื้องต้นบรรจุเข้าไปเป็นวิชาเลือกด้วย จะมีการกระจายอำนาจในการศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย คือ กระทรวงศึกษาธิการ จะให้ทางโรงเรียนออกข้อสอบเองในบางวิชา ซึ่งไม่ใช่เป็นวิชาที่ใช้เป็นเกณฑ์การตัดสินเข้ามหาวิทยาลัย และการตรวจข้อสอบก็จะให้กระจายไปตามจังหวัดต่าง ๆ

นอกจากนี้ ก็ได้มีการจัดสัมมนาเรื่องการศึกษาเพื่อมวลชนขึ้น เพื่อเปลี่ยนปฏิรูปการศึกษา โดยให้มีการสังคายนาปรับปรุงแก้ไขแบบเรียนครั้งใหญ่ เมื่อวันที่ 4-7 สิงหาคม 2517 ซึ่งการเปลี่ยนแปลงตำราเรียนนี้ มุ่งให้กระทบกระเทือนเศรษฐกิจของผู้ปกครองให้น้อยที่สุด ตำราที่เป็นหลักสูตรแกน จัดให้ไว้ตามโรงเรียนให้นักเรียนยืมใช้ได้ ทั้งยังขอร้องให้ช่วยทักท้วง ถ้ามีข้อผิดพลาดในตำราเรียนด้วย

ความพยายามดังกล่าวในการปรับปรุงแก้ไขหลักสูตรและแบบเรียนที่กล่าวมาข้างต้นนั้น สืบเนื่องจากเหตุการณ์ผันผวนทางการเมือง เมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2516 ซึ่งได้มีการวิพากษ์วิจารณ์และเรียกร้องให้มีการปฏิรูปแก้ไขอย่างมากมาย โดยเฉพาะเกี่ยวกับระบบการศึกษานั้น อาจกล่าวได้ว่าไม่มีปฏิริยาต่อการศึกษาคั้งใดที่ผ่านมามีความตื่นตัวและมีการวิพากษ์วิจารณ์มากเท่ากับช่วง 3 ปีหลัง 14 ตุลาคม 2516 ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าว ได้มีการประชุมสัมมนาและบทความเกี่ยวกับการศึกษาอย่างมากมาย เช่น ในคราวแสดงปาฐกถาในการประชุมประจำปีของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ 11 กรกฎาคม 2517 ดร.บ๋วย อึ้งภากรณ์ ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการศึกษาของไทยในแง่ปรัชญาไว้ว่า "ระบบการศึกษาของเรา เป็นระบบโบราณที่มุ่งศึกษาเพื่อได้เข้าไปสู่ความสำเร็จในชีวิตของคนมากกว่าจะสำนึกถึงความรับผิดชอบต่อส่วนรวม นอกจากนั้นผู้มีการศึกษายังมุ่งที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากผู้มีอำนาจในบ้านเมือง" ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นที่ยอมรับกันว่า การศึกษาที่ผ่านมานั้นล้มเหลวทั้งในแง่คุณภาพ ความเป็นธรรมและผลประโยชน์ที่จะเกิดแก่สังคม และเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงใหม่จนกระทั่ง รัฐบาลในขณะนั้น ซึ่งมี นายสัญญา ธรรมศักดิ์ เป็นนายกรัฐมนตรี ต้องแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่ง เพื่อทำหน้าที่เสนอแนวทางการวางพื้นฐานเพื่อปฏิรูปการศึกษานี้

(เอกกมล สายจันทร์ 2523 : 21)

คณะกรรมการวางพื้นฐาน เพื่อปฏิรูปการศึกษา ซึ่งมีสำนักงานคณะกรรมการการศึกษา แห่งชาติ เป็นสำนักงาน เลขานุการ ได้รวบรวมข้อมูลและความคิดเห็นของประชาชน จากวงการ สื่อมวลชน บทความ รายงานการวิจัย และรายงานสภาพและปัญหาของการศึกษาของจังหวัด ต่าง ๆ ย้อนหลังไป 3 ปี มาประกอบการพิจารณา และใช้เวลาปฏิบัติงานทั้งสิ้นประมาณ 5 เดือน ในการวางพื้นฐาน เพื่อปฏิรูปการศึกษา ได้พิจารณาการศึกษาทั้งระบบ ทั้งกระบวนการ โดยไม่ถือ เพียงว่า การศึกษาคำรงอยู่ด้วยตัวเองความล้มเหลว หากแต่วางอยู่บนพื้นฐานโครงสร้างของ เศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติ และถือว่าการศึกษาเป็นองค์ประกอบ หนึ่งที่สำคัญยิ่งในการแก้ปัญหาของชาติ และโน้มนำสังคมไทยไปในแนวทางอันพึงประสงค์ได้ การ วางพื้นฐานการปฏิรูปการศึกษาในครั้งนี้ จึงนับได้ว่าเป็นการปฏิรูปการศึกษาที่ยังไม่เคยมีทำกันมา ก่อน นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

ดังนั้น การพัฒนาการศึกษาในช่วง พ.ศ. 2518-2530 ต่อมา จึงเป็นการพัฒนาให้เกิด ผลตามแนวทางการปฏิรูปการศึกษาดังกล่าว แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2520 จึงได้เน้นการ จัดการศึกษาให้มีความสัมพันธ์กับการพัฒนา เศรษฐกิจและสังคม มีการปรับปรุงคุณภาพการศึกษา การเปลี่ยนแปลงเนื้อหาสาระและกระบวนการเรียนรู้ในแต่ละระดับการศึกษา เป็นต้น ส่วน นโยบายการพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 5 พ.ศ. 2524-2529 นั้น ก็มีลักษณะเช่นเดียวกับ นโยบายการพัฒนาของแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 4 พ.ศ. 2520-2524 แต่ได้เพิ่มเรื่อง การฝึกอบรมในด้านระเบียบวินัย คุณธรรม ความรู้จักรับผิดชอบต่อตนเองและต่อสังคม การส่งเสริมทำนุบำรุงขนบธรรมเนียม ประเพณี ศิลปะ และวัฒนธรรมอันดีงาม ตลอดจนการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ของธรรมชาติ และการส่งเสริมการกีฬาและนันทนาการ (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษา แห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี 2530 : 80, 83-84)

ในการดำเนินงานปรับปรุงหลักสูตรนั้น ตามข้อเสนอของคณะกรรมการวางพื้นฐาน เพื่อ ปฏิรูปการศึกษา ได้เสนอหลักการจัดมัธยมศึกษาออกเป็น 2 ตอน คือ มัธยมศึกษาตอนต้นใช้เวลา ศึกษาประมาณ 3 ปี และมัธยมศึกษาตอนปลายใช้เวลาประมาณ 3 ปี โดยไม่แบ่งเป็นสายสามัญ และสายอาชีพ แต่ให้จัดเนื้อหาสาระและกระบวนการเรียนรู้ ดังนี้

1. สามารถจบได้ในตัวเองทั้งในระดับมัธยมต้นและมัธยมปลาย เมื่อจบการศึกษา ในแต่ละระดับแล้ว สามารถทำงานตามความถนัดได้
2. ให้ประสบการณ์ในการทำงาน โดยให้ฝึกงานตามความถนัด จนสามารถปฏิบัติ งานได้จริง ๆ

3. จัดโอกาสและวิธีการให้ผู้เรียนประสบความสำเร็จ เพื่อให้เกิดความมั่นใจในตนเองและทำให้ค้นพบว่า คนมีความสามารถด้านใดบ้าง

4. การฝึกงานจัดให้เป็นการช่วยส่งเสริมอาชีพในท้องถิ่น เหมาะสมกับวัย ใช้หลักประหยัดและสามารถนำผลผลิตไปใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง ให้เป็นพื้นฐานที่จะศึกษาค้นคว้าในวิชาชีพต่อไปได้ และให้สามารถปรับตัวให้ทันกับความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีได้

5. แบบเรียนควรมีลักษณะชวนให้สนใจ ชวนอ่าน เนื้อหาไม่ซ้ำซ้อน ซึ่งจะนำไปสู่นิสัยการรักอ่านและการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง อันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าชีวิต (กองแผนงานการศึกษา, สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี 2519 : 1-2)

ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นที่มาของหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2518 ซึ่งกำหนดความมุ่งหมายของหมวดวิชาสังคมศึกษาไว้ดังนี้ (หน่วยศึกษานิเทศก์, กรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ 2517 : 1)

1. เพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจและสามารถอธิบายวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคม

2. เพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจและสามารถอธิบายวิเคราะห์ความเป็นมาในอดีต ปัจจุบัน ทางสังคม ทางวัฒนธรรม ทางเศรษฐกิจ และทางการเมือง ซึ่งชนแต่ละชาติ ได้สร้างสมกันมาตามประวัติศาสตร์ของชาตินั้น

3. เพื่อให้เข้าใจและมีเจตคติที่ดีในคุณค่าของสังคม จริยธรรม วัฒนธรรม และปฏิบัติตนเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม

4. เพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจและสามารถอธิบาย วิเคราะห์ ในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับการผลิต การบริโภค และการอนุรักษ์ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม

5. เพื่อให้รู้จักเคารพสิทธิ หน้าที่ และความคิดเห็นของผู้อื่น โดยไม่คำนึงถึงเชื้อชาติ ศาสนา ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของบุคคล ตลอดจนให้รู้จักใช้สิทธิ หน้าที่และความรับผิดชอบ ซึ่งพลเมืองแต่ละคน หวังมีต่อประเทศชาติของตน และต่อสังคมประชาธิปไตย

6. เพื่อให้รู้จักใช้เหตุผล เปรียบเทียบและตัดสินใจในสภาพที่แท้จริงของสังคมปัจจุบัน และสามารถนำไปใช้อย่างมีเหตุผล

ในการจัดการเรียนการสอนตามจุดมุ่งหมายดังกล่าวข้างต้น ได้แบ่งวิชาในหมวดสังคมศึกษาและกำหนดให้ใช้หนังสือเรียนดังต่อไปนี้

ตารางที่ 5 รายชื่อหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา คคมหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนปลาย
พ.ศ. 2518

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<u>วิชาบังคับ</u>		
1. แบบเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 401	อารง สุทธาศาสน์ ทินพันธ์ นาคะคะ เอนก เพ็ชรอนุกุลบุตร กระมล ทองธรรมชาติ จรรยา สุภาพ	องค์การค้ำของครูสภา บรรณกิจ จงเจริญการพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช
2. แบบเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 402	สุชีพ ปุณฺณานุกาฬ ชำนาญ นิสารัตน์	วัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช
3. ภูมิศาสตร์ ภูมิภาค ส 411 ทวีปเอเชีย	กรมวิชาการ สวาท เสนาณรงค์ ไพฑูริย์ หงสะบุตร ประเสริฐ วิทยาวิรุ ธาดา	กรมวิชาการ อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช วัฒนาพานิช
4. ภูมิศาสตร์ ภูมิภาค ส 412 ภูมิศาสตร์ประเทศไทย	กรมวิชาการ สวาท เสนาณรงค์ ไพฑูริย์ หงสะบุตร ธาดา	กรมวิชาการ อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช วัฒนาพานิช
5. ภูมิศาสตร์ ภูมิภาค ส 513 ทวีปยุโรปและทวีปอเมริกาเหนือ	กรมวิชาการ สวาท เสนาณรงค์ ไพฑูริย์ หงสะบุตร ประเสริฐ วิทยาวิรุ	กรมวิชาการ อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช วัฒนาพานิช

ตารางที่ 5 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
6. ภูมิศาสตร์ ภูมิภาค ส 514 ทวีปใต้ ได้แก่ ทวีปอเมริกาใต้ ทวีปแอฟริกาและโอเชียเนีย	กรมวิชาการ สวาท เสนาณรงค์ ไพฑูริย์ หงคะบุตร ธาดา	กรมวิชาการ อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช วัฒนาพานิช
7. ประวัติศาสตร์ไทย ส 421 ประวัติการปกครองเศรษฐกิจ และการศึกษาของไทย สมัย กรุงธนบุรีถึงกรุงรัตนโกสินทร์	กรมวิชาการ วิลาสวงศ์ หงคะบุตร	กรมวิชาการ ไทยวัฒนาพานิช
8. ประวัติศาสตร์ไทย ส 422 ศิลปวัฒนธรรม ศาสนา และ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ	กรมวิชาการ วิลาสวงศ์ หงคะบุตร	กรมวิชาการ ไทยวัฒนาพานิช
9. หน้าที่พลเมือง ส 431	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
10. หน้าที่พลเมือง ส 534	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
11. ศิลปกรรม ส 448	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
12. ศิลปกรรม ส 543	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
<u>วิชาเลือก</u>		
1. ภูมิศาสตร์กายภาพ ส 011, ส 012	กรมวิชาการ วิไลเจิด ทวีสิน ประเสริฐ วิทยาวัชร ไพฑูริย์ หงคะบุตร	องค์การค้ำของคุรุสภา อักษรเจริญทัศน์ วัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช
2. อุตุนิยมวิทยา ส 013	เอนก เพ็ชรอนุกุลบุตร ฉัตรชัย หงศ์ประบูช	จงเจริญการพิมพ์ องค์การค้ำของคุรุสภา

ตารางที่ 5 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
3. แผนที่ ส 014	สวาท เสนาณรงค์ ชำนาญ นิตารัตน์	อักษรเจริญทัศน์ วัฒนาพานิช
4. ตรีสิลฐานวิทยา ส 015	พ.อ. บัลลังก์ เขมะสุนทร	องค์การค้ำของครูสภา
5. ประวัติศาสตร์ ส 021, ส 022	อรกุล อ่อนสุวรรณ อภิสิทธิ์ เอี่ยมหน่อ	องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช
6. เอเชียตะวันออก ส 023	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
7. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส 024	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
8. เอเชียใต้ ส 025	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
9. ประวัติอารยธรรม เศรษฐกิจ และเหตุการณ์ปัจจุบันของไทย ส 026, ส 027	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
10. บัญหาระหว่างประเทศ ส 028	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
11. ศาสนาสากล ส 031	จ่านง ทองประเสริฐ	โรเนียว
12. ประชากรศึกษา ส 032	ประยงค์ สุพานิช	
13. ลัทธิการเมือง ส 033	จรรยา สุภาพ	ไทยวัฒนาพานิช
14. บัญหาสังคมไทย ส 034	เชาวน์วัศ สุกลาภา	สยามพัฒนา
15. บัญหาระหว่างประเทศ	ท่านอง สิงดาฉวี บัว อึ้งภากรณ์	รวมมิตร อักษรสมัย

ตารางที่ 5 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
16. โลกปัจจุบันและโลกอนาคต ส 036	ประยงค์ สุพานิช	
17. ศิลปะการประพุ่ม ส 041	ประยงค์ สุพานิช	

ที่มา : คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง "กำหนดแบบเรียนบังคับใช้ในโรงเรียน
ระดับมัธยมศึกษา" พ.ศ. 2519

ต่อมาได้มีคำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ ที่ วก. 171/2520 เรื่อง ให้ใช้หลักสูตรประโยค
มัธยมศึกษาตอนต้น หมวดวิชาสังคมศึกษา พุทธศักราช 2520 แทนหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษา
ตอนต้น หมวดวิชาสังคมศึกษา พุทธศักราช 2503 ทั้งนี้เพื่ออนุรักษ์ให้สอดคล้องกับสภาพของสังคม
ไทย และเพื่อฝึกฝนอบรมเยาวชนไทยให้มีความรู้ ทักษะ เจตคติ และวัฒนธรรม อันจำเป็นต่อการ
ประกอบอาชีพ การศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม และการดำรงชีวิตในสังคมประชาธิปไตย อันมี
พระมหากษัตริย์เป็นประมุข

ตามหลักสูตรใหม่ยังคงใช้เวลาเรียนสัปดาห์ละ 4 ชั่วโมง และพยายามให้ใช้แบบเรียน
และหนังสือที่มีอยู่เดิม เป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ได้จัดทำคู่มือครูหลักสูตร ซึ่งมีรายละเอียดของหลักสูตร
การใช้หลักสูตร รวมทั้ง เสนอแนะวิธีการสอนและการค้นคว้าหาแหล่งความรู้ประกอบการสอนอยู่
ด้วยอย่างละเอียด ซึ่งตามโครงสร้างของวิชานั้น ได้แบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม คือ วิชาภูมิศาสตร์
ใช้เวลาเรียน 1 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ วิชาประวัติศาสตร์ ใช้เวลาเรียน 1 ชั่วโมงต่อสัปดาห์
วิชาหน้าที่พลเมืองและศิลปกรรม ซึ่งอยู่ในกลุ่มเดียวกันและจัดให้สอนเป็นหน่วย ใช้เวลาเรียน 2
ชั่วโมงต่อสัปดาห์ แบ่งออกเป็น 9 หน่วย คือ หน่วยประชาธิปไตย หน่วยบทบาทและหน้าที่ของเรา
หน่วยพระมหากษัตริย์ หน่วยชาติ หน่วยศาสนา หน่วยวัฒนธรรม หน่วยสหกรณ์และการปฏิรูปที่ดิน
หน่วยการศึกษาเพื่ออาชีพ และหน่วยความรู้เกี่ยวกับกฎหมาย

สำหรับหนังสือเรียนตามหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2520 มีดังนี้

ตารางที่ 6 รายชื่อหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ตามหลักสูตรประโยคมัธยมศึกษาตอนต้น
พ.ศ. 2520

แบบ เรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
1. แบบ เรียนวิชาภูมิศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1, 2, 3	กรมวิชาการ พ.อ. พูนผล อาสนจินดา	องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช
2. แบบ เรียนวิชาประวัติศาสตร์ ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1, 2, 3	กรมวิชาการ ประสาท หลักศิลา พูนผล อาสนจินดา	องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช
3. แบบ เรียนวิชาหน้าที่พล เมือง ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1, 2, 3	กรมวิชาการ ลำยอง วิมุกตะพล สุภกิจ แก้วผสม	องค์การค้ำของครูสภา อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช
4. แบบ เรียนวิชาศีลธรรม ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1, 2, 3	กรมวิชาการ แปลก สนธิวัักษ์ แปลก สนธิวัักษ์ และ เปลื้อง ผนคร พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์	องค์การค้ำของครูสภา อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช วัฒนาพานิช

ที่มา : คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง "กำหนดแบบเรียนบังคับใช้ในโรงเรียน
ระดับมัธยมศึกษา" พ.ศ. 2520

ในระหว่างนี้ก็มีการดำเนินการปรับปรุงแก้ไขหนังสือแบบเรียนให้ถูกต้องครบข้อเท็จจริง อยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากมีการจัดตั้งหน่วยงานที่สำคัญ คือ ศูนย์พัฒนาหนังสือของกรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งจัดตั้งขึ้นตามพระราชกฤษฎีกาแบ่งส่วนราชการกรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ เมื่อวันที่ 19 เมษายน พ.ศ. 2519 มีหน้าที่รับผิดชอบงานพัฒนาหนังสือตามหลักสูตร ระดับต่าง ๆ พัฒนาหนังสืออ่านเพิ่มเติม ตลอดจนสิ่งพิมพ์ประเภทอื่น ๆ แบบเรียนต่าง ๆ ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นใหม่แต่ละครั้ง จะต้องได้รับการตรวจความถูกต้องทั้งในแง่ของความถูกต้องของเนื้อหา และความทันสมัยอยู่เสมอ โดยมีคณะกรรมการตรวจหนังสือเรียน ซึ่งประกอบด้วยนักวิชาการของ กรมวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิในสาขาวิชานั้น กล่าวคือ ในปีพ.ศ. 2517 ได้มีการตั้งคณะกรรมการปรับปรุงแบบเรียนชั้น 4 คณะ เพื่อปรับปรุงแบบเรียนทุกวิชา ทั้งระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา โดยมุ่งทั้งในด้านปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้อง และเสนอแนะความเห็นสำหรับจัดทำหลักสูตรแบบเรียนในโอกาสต่อไป ปรากฏว่า ได้นำผลจากการพิจารณาแก้ไขปรับปรุงแบบเรียน ซึ่งพิมพ์ขึ้นในปีการศึกษา 2519 เป็นส่วนใหญ่ และนอกจากแบบเรียนตามหลักสูตรแล้ว ยังร่วมกับ ท้องถิ่นจัดทำหนังสือสำหรับท้องถิ่นด้วย เช่น หนังสือแบบเรียนสำหรับชาวเขา หนังสือแบบเรียน สังคมศึกษาสำหรับเด็กที่นับถือศาสนาอิสลาม ในเขตการศึกษา 2 เป็นต้น (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ 2529 : 22-23)

เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ตลอดจนความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการ เป็นไปอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง กระทรวงศึกษาธิการ จึงได้พิจารณาปรับปรุงหลักสูตรใหม่ใน พ.ศ. 2521 และ พ.ศ. 2524 ทั้งนี้ เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพสังคม และเป็นไปตามแผนการศึกษาแห่งชาติ ซึ่งในที่สุดก็นำมาสู่การปรับปรุงหลักสูตรสังคมศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนต้น พ.ศ. 2521 และหลักสูตรมัธยมศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2524 ตามลำดับ ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ซึ่งหลักสูตรสังคมศึกษา พ.ศ. 2521 เป็นหลักสูตรบูรณาการ ดังนั้น หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา จึงต้องมีการเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับการเรียนการสอนตามหลักสูตรใหม่ ซึ่งมีความมุ่งหมายดังต่อไปนี้

หลักสูตรสังคมศึกษา พ.ศ. 2521

ความมุ่งหมาย

1. เพื่อส่งเสริมความเป็นพลเมืองดีตามระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข

2. เพื่อให้มีความรักชาติ มีความสามัคคีในชาติ มีความเสียสละ เพื่อส่วนรวม มีความซื่อสัตย์ในผลงานอันดีเด่นของคนไทย รู้จักดำรงไว้ซึ่งเอกราชและรู้จักแบบอย่างวัฒนธรรม ประเพณีอัน เป็นเอกลักษณ์ที่ดงามของชาติ
3. เพื่อส่งเสริมให้มีคุณภาพในการดำรงชีวิต มีคุณธรรมประจำใจ และมีคุณสมบัติต่าง ๆ อันพึงประสงค์ของสังคมไทย
4. เพื่อเสริมสร้างให้มีความรู้และความเข้าใจพื้นฐานในการพัฒนา สร้างสรรค์ และแก้ปัญหาในด้านสังคม เศรษฐกิจ และเทคโนโลยี โดยอาศัยคุณธรรมและวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เป็นปัจจัยที่สำคัญ
5. เพื่อเสริมสร้างบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบและความสัมพันธ์อันดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว ในชุมชน ในประเทศ และในประชาคมของโลก
6. เพื่อให้เกิดความรักและผูกพันกับท้องถิ่นของตน ตลอดจนเห็นคุณค่า มีความรับผิดชอบ รวมทั้งให้ตระหนักถึงการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ของส่วนรวม เป็นสำคัญ (ศึกษาธิการ, กระทรวง 2521 : 1)

หลักสูตรสังคมศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2524

ความมุ่งหมาย

1. เพื่อให้รู้จักดำรงชีวิตบนพื้นฐานแห่งคุณธรรม มีความกล้าทางจริยธรรม ไม่เบียดเบียนผู้อื่น มีความซื่อสัตย์สุจริตและยุติธรรม มีระเบียบวินัย มีความอดทน รู้จักประหยัด มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ครอบครัว ท้องถิ่น และประเทศชาติ
2. เพื่อให้รู้จักวิธีการเรียนรู้ คิด เป็น ทำ เป็น รู้จักแก้ปัญหา มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ มีนิสัยใฝ่หาความรู้ และทักษะอยู่เสมอ เห็นคุณค่าของการทำงานที่สุจริตและสามารถทำงาน เป็นหมู่คณะ
3. เพื่อให้มีความรู้ความ เข้าใจและเห็นคุณค่าในวิทยาการ ศิลปะ วัฒนธรรม ธรรมชาติ รู้จักใช้และอนุรักษ์ทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม
4. เพื่อให้มีความรู้ความ เข้าใจในลักษณะภูมิศาสตร์กายภาพของประเทศ และความสัมพันธ์ระหว่างอิทธิพลของลักษณะทางกายภาพ ที่มีต่อการดำรงชีพของประชากร
5. เพื่อให้รู้จัก เคารพสิทธิ เสรีภาพของผู้อื่น รู้จักหน้าที่และรู้จักใช้สิทธิ เสรีภาพ ของคนในทางสร้างสรรค์ บนรากฐานแห่งกฎหมาย จริยธรรม และศาสนา
6. เพื่อให้มีความสำนึกในการเป็นคนไทยร่วมกัน เสียสละ เพื่อส่วนรวม มีความรักชาติ รักประชน ธิปไตย รู้จักใช้สติปัญญาในการดำรงรักษาไว้ซึ่งความมั่นคงของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์
7. เพื่อให้เข้าใจพื้นฐานและปัญหาการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ของประเทศ และของโลกปัจจุบัน มีความสำนึกในการเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยชาติ รู้จักแก้ปัญหา และข้อขัดแย้ง โดยใช้วิธีการแห่งปัญญาและสันติวิธี

สำหรับรายวิชาสังคมศึกษาคตามหลักสูตรใหม่นี้ ประกอบไปด้วยวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ จริยศึกษา สังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ กฎหมาย และประชากรศึกษา และสิ่งแวคล้อม ซึ่งแบ่งออกเป็นวิชาต่าง ๆ ทั้งรายวิชาบังคับและวิชาเลือก

นอกจากนี้ งานพัฒนาหลักสูตรของกรมวิชาการ ค่อมามีผลต่อการเปลี่ยนแปลงหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ได้แก่ การปรับปรุงหลักสูตรสังคมศึกษา ในส่วนที่ว่าด้วยพระพุทธศาสนา ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และมัธยมศึกษาตอนปลาย ซึ่งเหตุผลที่มาของการปรับปรุง มีดังต่อไปนี้ (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ 2528 : 18)

1. หลักสูตรวิชาสังคมศึกษาซึ่งเป็นวิชาบังคับนั้น ได้จัดเนื้อหาพระพุทธศาสนาไว้ไม่สมดุล ควรเพิ่มเติมให้ครบทุกข้อ ทั้งระดับมัธยมศึกษาตอนต้นและมัธยมศึกษาตอนปลาย
2. สัดส่วนเนื้อหาวิชาที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น มีน้อยเกินไป เมื่อเทียบกับเนื้อหาวิชาต่าง ๆ ในกลุ่มสังคมศึกษา จึงสมควรเพิ่มเติมเนื้อหาให้มากขึ้น
3. การปฏิบัติทางด้านจิตใจและพฤติกรรมยังมีน้อย ควรกำหนดภาคปฏิบัติให้มากขึ้น

ทั้งนี้ การปรับปรุงหลักสูตรดังกล่าว สืบเนื่องมาจากการติดตามผลการใช้หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย พ.ศ. 2521 และ พ.ศ. 2524 ได้มีข้อวิพากษ์วิจารณ์รวมทั้งข้อเสนอแนะเกี่ยวกับหลักสูตรวิชาสังคมศึกษาว่ามีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาน้อยไป และมีความเข้าใจว่ากระทรวงศึกษาธิการ ไม่ได้ส่งเสริมการเรียนการสอนศีลธรรม จริยธรรมทางพระพุทธศาสนาเท่าที่ควร ซึ่งอันที่จริงในหลักสูตรวิชาสังคมศึกษาทั้งสองระดับ มีเนื้อหาเกี่ยวกับศีลธรรมจริยธรรมมากพอสมควร สำหรับมัธยมศึกษาตอนต้นนั้น มีลักษณะบูรณาการ ส่วนระดับมัธยมศึกษาตอนปลายนั้น มีปรากฏในรายวิชา ส 402 และ ส 606 แต่อย่างไรก็ตาม กระทรวงศึกษาธิการ ก็มีนโยบายที่จะส่งเสริมการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว ดังนั้น จึงได้มอบให้กรมวิชาการร่างหลักสูตรพระพุทธศาสนาทั้งสองระดับ ซึ่งนับว่าเป็นงานที่เร่งด่วนและประกาศใช้ตั้งแต่วันที่ 2 ธันวาคม 2525 และวันที่ 6 มกราคม 2527 ตามลำดับ (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ 2528 : ก)

ตามประกาศกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมวิชาสังคมศึกษาในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น พุทธศักราช 2521 นั้น ได้ยกเลิกและเพิ่มเติมจุดประสงค์วิชาสังคมศึกษาดังต่อไปนี้

1. ให้ยก เลิกจุดประสงค์วิชาสังคมศึกษาข้อ 3 และให้ใช้ข้อความนี้แทน
 3. เพื่อเสริมสร้างให้มีคุณภาพในการดำรงชีวิต มีศีลธรรม คุณธรรมประจำใจ และมีคุณสมบัติต่าง ๆ อันพึงประสงค์ของสังคมไทย

2. ให้ยก เลิกจุดประสงค์รายวิชา ส 101 ส 102 ประเทศของเรา ข้อ 10 ของ
 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 (ม.1) และให้ใช้ข้อความนี้แทน

10. ให้มีความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา จนสามารถ
 เลือกสรรคุณธรรมที่จะนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและ
 สังคม

3. ให้เพิ่มเติมข้อความในจุดประสงค์ข้อ 5 ของ ส 203 ส 204 เพื่อนบ้านของ
 เรา ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 (ม.2) ดังต่อไปนี้

5. ทวิ ให้มีความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา จนสามารถ
 เลือกสรรคุณธรรมที่จะนำไปปฏิบัติ ให้เกิดประโยชน์ต่อตนเอง สังคมไทย และความ
 เข้าใจอันดีกับประเทศเพื่อนบ้าน

4. ให้เพิ่มเติมคำอธิบายรายวิชา ส 203 ส 204 เพื่อนบ้านของเรา ชั้นมัธยม
 ศึกษปีที่ 2 (ม.2) ดังต่อไปนี้

8. ศึกษาความเป็นมา และการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศเพื่อนบ้าน
 พุทธจริยา ธรรม และพิธีกรรม ตลอดจนแนวทางการดำเนินชีวิตของประชาชน ตาม
 หลักธรรมของพระพุทธศาสนาในประเทศเพื่อนบ้าน

5. ให้เพิ่มเติมข้อความในจุดประสงค์ข้อ 10 ของ ส 305 ส 306 โลกของเรา
 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 (ม.3) ดังต่อไปนี้

10. ทวิ ให้มีความรู้ ความเข้าใจ ในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา จนสามารถ
 เลือกสรรคุณธรรมที่จะนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและสังคมไทย อันจะนำ
 ไปสู่ความสงบสุขของโลก

6. ให้เพิ่มเติมคำอธิบายรายวิชาของ ส 305 ส 306 โลกของเรา ชั้นมัธยม
 ศึกษปีที่ 3 (ม.3) ดังต่อไปนี้

6. ศึกษาความเป็นมาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในโลก วิเคราะห์
 พุทธประวัติ พุทธจริยา ศึกษาธรรมะ และพิธีกรรม ตลอดจนแนวทางการดำเนินชีวิต
 ของประชาชน ตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาและศาสนาอื่นในโลก

7. ในกรณีที่โรงเรียนไม่สามารถสอนได้ทันตามจำนวนคาบเวลาที่กำหนดไว้ใน
 โครงสร้างของหลักสูตร ก็อนุญาตให้ใช้จำนวนคาบที่กำหนดไว้ในกิจกรรม แนะนำ
 และสอนซ่อม เสริมไม่เกินสัปดาห์ละ 1 คาบ

ส่วนจุดประสงค์ของหลักสูตรวิชาพระพุทธศาสนาในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย มีดังนี้

1. เพื่อเสริมความรู้พระพุทธศาสนาของหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้นและมัธยมศึกษา
 ตอนปลาย เท่าที่เป็นอยู่ในสภาพปัจจุบัน

2. เพื่อให้นักเรียนทราบพระพุทธรูปประวัติ พุทธกิจ พุทธจริยา และพระพุทธรูปที่สำคัญ
ค่อจากความรู้ตามหลักสูตร เดิม

3. เพื่อให้นักเรียน เข้าใจหลักธรรมและสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา สามารถ
มองเห็นภาพรวมของพระพุทธศาสนา

4. เพื่อให้นักเรียนทราบ เรื่องสำคัญเกี่ยวกับพระสงฆ์ในประเทศไทย เพื่อประโยชน์
ในการอนุรักษ์พระพุทธศาสนา

5. เพื่อให้นักเรียนสามารถวิเคราะห์ เปรียบเทียบหลักธรรมในพระพุทธศาสนา
กับหลักธรรมทางวิทยาศาสตร์ได้

6. เพื่อให้นักเรียนตระหนักถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนา ในการดำเนินชีวิต
พัฒนาตนเอง พัฒนาสังคม และประเทศชาติ

7. เพื่อให้นักเรียนสามารถนำหลักธรรมไปประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้

สำหรับรายวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย ได้แก่

ส 048 ส 049 ส 0410 ส 0411 ส 0412 ส 0413

ดังนั้น จึงมีหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาเพิ่มเติม เข้ามาใหม่ ดังมีรายชื่อหนังสือต่อไปนี้

ตารางที่ 7 รายชื่อหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ. 2521

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนต้น

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<u>วิชาบังคับ</u>		
1. ประเทศของเรา ส 101, ส 102 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1	กรมวิชาการ ไพฑูริย์ พงศบุตร	องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช อักษรเจริญทัศน์ วัฒนาพานิช
2. เพื่อนบ้านของเรา ส 203, ส 204 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2	กรมวิชาการ ไพฑูริย์ พงศบุตร และคณะ	องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
3. โลกของเรา ศ 305, ศ 306 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3	กรมวิชาการ ไพฑูรย์ หงสะบุตร และคณะ	อักษร เจริญทัศน์ วัฒนาพานิช องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช อักษร เจริญทัศน์ วัฒนาพานิช
<u>วิชาเลือก</u>		
(ให้เลือกเรียนในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3)		
1. สังคมและวัฒนธรรมไทย ส 011 สังคมและวัฒนธรรมไทย ส 311	กรมวิชาการ สุัทตรา สุภาพ	องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช
2. ชีวิตและงานของบุคคลตัวอย่าง ส 021	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
3. เศรษฐศาสตร์ทั่วไป ส 031	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของครูสภา
4. กฎหมายในชีวิตประจำวัน ส 041 กฎหมายในชีวิตประจำวัน ส 341	กรมวิชาการ สมโชค เจริญลาภ	องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช
5. การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ส 051 การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ส 351	กรมวิชาการ วินัย, ณรงค์	องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
6. ประชากรศึกษา ส 061 ประชากรศึกษา ส 361	กรมวิชาการ ณรงค์ เทียนส่อง	องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช
7. ภูมิศาสตร์เบื้องต้น ส 071 ภูมิศาสตร์เบื้องต้น ส 371	กรมวิชาการ ไพฑูริย์ หงสะบุตร	องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช
8. ประวัติศาสตร์ทั่วไป ส 081	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
9. ประวัติศาสตร์ทั่วไป 1 ส 091	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา
10. ประวัติศาสตร์ทั่วไป 2 ส 092	กรมวิชาการ	องค์การค้ำของคุรุสภา

หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<u>วิชาบังคับ</u>		
1. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 401 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4	สุขุม นวลสกุล และคณะ กระมล ทองธรรมชาติ และคณะ จวัญ สุภาพ และคณะ	จงเจริญการพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช
	อารง สุทธาศาสตร์ และคณะ ทินพันธ์ นาคะตะ	องค์การค้ำของคุรุสภา บรรณกิจเทรดดิ้ง
2. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 402 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4	สุชีพ ปุญญานุภาพ ชำนาญ นิสารัตน์	วัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
3. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 503 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5	วิทย์ วิศทเวทย์ และ เสฐียรพงษ์ วรรณปก ประ เสริฐ วิทยาวัฐ และละไม นิลราช ฉัตรชัย พงศ์ประยูร และคณะ สวาท เสนาณรงค์ และคณะ ไพฑูรย์ พงศ์บุตร	อักษรเจริญทัศน์ จงเจริญการพิมพ์ องค์การค้าของคุรุสภา อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช
4. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 504 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 5	เอนก เขียรถาวร และคณะ ประทุม โฉมฉาย และคณะ ไพฑูรย์ พงศ์บุตร และ วันชัย ศิริรัตน์	วัฒนาพานิช อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช
5. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา	สืบแสง พรหมบุญ และคณะ ชำญวิทย์ เกษครศิริ และคณะ วุฒิชัย มูลศิลป์ และ ม.ร.ว. รุจยา อากาศ ประเสริฐ ณ นคร และคณะ	อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษา วัฒนาพานิช

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
<p>6. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ส 606</p>	<p>วิทย์ วิศทเวทย์ และคณะ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ และ พรพจน์ กบิลสิงห์ ชำนาญ นิสารัตน์ สุนทร ณ รั้งมี</p>	<p>อักษรเจริญทัศน์ องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช จงเจริญการพิมพ์</p>
<p><u>วิชาเลือก</u></p> <p>1. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ภูมิศาสตร์มนุษย์ ส 011</p>	<p>ทวี เลารามัญ และ เอนก เพียรอนุกุลบุตร สวาท เสนาณรงค์ และคณะ</p>	<p>จงเจริญการพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์</p>
<p>2. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจโลก ส 012</p>	<p>สวาท เสนาณรงค์ และคณะ พัฒนาศ พิชิตกุล วิชัย ศรีคำ และคณะ</p>	<p>อักษรเจริญทัศน์ องค์การค้ำของครูสภา วัฒนาพานิช</p>
<p>3. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ภูมิศาสตร์การเกษตร ส 013</p>	<p>ฉัตรชัย พงศ์ประยูร สวาท เสนาณรงค์ และคณะ ทวี เลารามัญ และ เอนก เพียรอนุกุลบุตร ชำนาญ ประทุมสินธุ์ และมาโนชน บุญญาภูจักร</p>	<p>องค์การค้ำของครูสภา อักษรเจริญทัศน์ จงเจริญการพิมพ์ วัฒนาพานิช</p>

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
4. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา การสำรวจท้องถิ่น เขิงภูมิศาสตร์ ส 014	สวาท เสนาณรงค์ และคณะ	อักษร เจริญทัศน์
5. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ความรู้เบื้องต้น เกี่ยวกับการ เมือง ส 015	วิชัย ศรีคำ ชัยณี วายลี และ เอนก เพ็ชรอนุกุลบุตร สวาท เสนาณรงค์ และคณะ	องค์การค้ำของครูสภา จง เจริญการพิมพ์ อักษร เจริญทัศน์
6. หลักฐานประวัติศาสตร์ใน ประเทศไทย ส 021	สุจินต์ วงศ์เทศ และคณะ	ไทยวัฒนาพานิช
7. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา เอเชียตะวันออก ในโลกปัจจุบัน ส 022	สิบบง พรหมบุตร สมร นิตินันท์ประกาศ และนันทนา กิมลภาจจน์ วุฒิชัย มูลศิลป์ และ โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ นงา มิตร สอดสุข และคณะ	อักษร เจริญทัศน์ องค์การค้ำของครูสภา วัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช
8. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา เอเชียใต้ในโลกปัจจุบัน ส 023	วิทยา สุจวิธนาวัรักษ์ และจรรยา สุภาพ ถนอม อานามวัฒน์	ไทยวัฒนาพานิช อักษร เจริญทัศน์
9. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ยุโรปสมัยใหม่ ส 024	น้ำเงิน บุญเยี่ยม ศรีนวล คุ้มชัย	อักษร เจริญทัศน์ องค์การค้ำของครูสภา

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
10. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา	ยอดบุญ เดิศฤทธิ์ และ ยิ่งบุญ เดิศฤทธิ์ นรนิติ เศรษฐบุตร และศรีสุรางค์ พูลทรัพย์	อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช
11. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา	พุทธชาติ บ.ผลาหงศ์ และ เพ็ญทิพย์ภา ชวาลกุล มยุรี เจริญ สมฯ นิติทัศน์ประกาศ	อักษรเจริญทัศน์ องค์การค้ำของครูสภา ไทยวัฒนาพานิช
12. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ประวัตินักคิดที่สำคัญของโลก ส 027	วไล ฌ บ็อมเพชร และคณะ สุจิตรา วุฒิสถียร และคณะ	ไทยวัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช
	ประทุมพร วัชรเสถียร น้ำเงิน บุญเยี่ยม และ เอนก เพ็ชรอนุกุลบุตร	อักษรเจริญทัศน์ จงเจริญการพิมพ์
13. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ประวัตินักวิทยาศาสตร์และนัก ประดิษฐ์ที่สำคัญของโลก ส 028	วไล ฌ บ็อมเพชร และคณะ นิพนธ์ ศศิธร และคณะ ชัยวัฒน์ คุประตกุล อัมพา แสนทวีสุข	องค์การค้ำของครูสภา อักษรเจริญทัศน์ วัฒนาพานิช วัฒนาพานิช

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
14. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา วิวัฒนาการการคมนาคมขนส่ง และสื่อสาร ส 029	พิรศักดิ์ วรสุนทรโรสถ และสิทธิชัย โภไคอุดม	ไทยวัฒนาพานิช
15. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ประวัติสังคมและวัฒนธรรม ส 0210	สุจิตรา วุฒิสถียร และคณะ ธีรเวทย์ ประมวลรัชฎากร และมียานาต มუნนาค วุฒิชัย มูลศิลป์ และคณะ	องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช วัฒนาพานิช
16. เหตุการณ์ปัจจุบัน ส 0211	พรพิไล แจ้งเร็ว และ วนิดา คุตตวิธ	ไทยวัฒนาพานิช
17. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา การปกครองไทย ส 031	สุชม นवलสกุล สมบูรณ์ สุขสำราญ และคณะ สิทธิพันธุ์ ทูตทูน และ เอนก เพ็ชรอนุกุลบุตร พร้อม ไครทศาวิทย์ และกว้าง ไหวรรณ	องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช จงเจริญการพิมพ์ วัฒนาพานิช
18. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา การปกครองท้องถิ่นของเรา ส 032	กระมล ทองธรรมชาติ และไพบุลย์ ช่างเรียน ประหยัด หงษ์ทองคำ วิทยา นภาสิรกุลกิจ	อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช องค์การค้ำของคุรุสภา

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
19. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา พุทธศาสนาในประเทศไทย	พรชัย เทพัญญา และคณะ พีรพล ไตรทศาวิทย์ ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ และคณะ ชำนาญ นิศาวัฒน์	จงเจริญการพิมพ์ วัฒนาพานิช องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช
20. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา พระพุทธรูปและพุทธศิลป์ใน ประเทศไทย ส 042	ผาสุข อินทรารูธ และ สินชัย กระบวนแสง ศรีศักร วัลลิโภดม และคณะ	องค์การค้ำของคุรุสภา ไทยวัฒนาพานิช
21. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา พระพุทธรูป ส 048, ส 049	สุนทร ณ รั้งมี และคณะ วิจิตร เกิดวิไลชัย วิทย์ วิศทเวทย์ และ เสฐียรพงศ์ วรรมปก	วัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช อักษรเจริญทัศน์
22. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา พระพุทธรูป ส 0410, ส 0411	กระทรวงศึกษาธิการ สุนทร ณ รั้งมี และคณะ	กระทรวงศึกษาธิการ วัฒนาพานิช
23. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา พระพุทธรูป ส 0412, ส 0413	กระทรวงศึกษาธิการ	กระทรวงศึกษาธิการ
24. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา มนุษย์กับสังคม ส 051	μόองพรรค บณิวัฒน์ และคณะ	องค์การค้ำของคุรุสภา

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
25. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา รายได้ประชาชาติ ส 061	สุพัศรา สุภาพ และ สัญญา สัญญาวิวัฒน์ วุฒิชัย มุลศิลป์ พลศักดิ์ จิรโกศิริ และพรศักดิ์ ห่องแก้ว เอนก เทียรถาวร และคณะ สินีนานฎ สุภรณ์ไพบูลย์ และสมจินตนา สีวาลี มณีรัตน์ ภิญโญษธาฤกษ์ และคณะ	ไทยวัฒนาพานิช วัฒนาพานิช อักษรเจริญทัศน์ วัฒนาพานิช องค์การค้ำของครูสภา อักษรเจริญทัศน์
26. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา การเงิน การคลัง และการ ธนาคาร ส 062	เอนก เทียรถาวร และ เอนก เทียรอนุกุลบุตร ประทุม ไฉมฉาย และคณะ	จงเจริญการพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์
27. หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา กฎหมายที่ประชาชนควรรู้ ส 071	พรชัย สุนทรพันธุ์ และ ธานีศ เกศพิทักษ์ จุฑา กุลบุศย์ และ วิษณุ เครื่องงาม นคร พจนรพงษ์ สมโชค เจริญลาภ และ ดำรง ธรรมารักษ์	องค์การค้ำของครูสภา อักษรเจริญทัศน์ ไทยวัฒนาพานิช ไทยวัฒนาพานิช

ตารางที่ 7 (ต่อ)

แบบเรียน	ผู้แต่งหรือผู้รวบรวม	สำนักพิมพ์
27. พลังงานกับสิ่งแวดล้อม ส 081	อุกฤษ มงคลนาวิน และ สมนึก ชัยเดชสุริยะ ประจวบ แสงอินทร์ พิชิต สฤพลพรหมณ์ และ พัชรา กาญจนารัตน์	วัฒนาพานิช จง เจริญการพิมพ์ องค์การค้ำของคุรุสภา
28. ประชากรกับคุณภาพชีวิต ส 082	ชัยวัฒน์ บัญจหงษา และ จารุณี นะวิโรจน์ สมจิตร สุธรรณทัศน์ และนิภา มนูญปัจจุ	วัฒนาพานิช องค์การค้ำของคุรุสภา

ที่มา : คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง "กำหนดแบบเรียนบังคับใช้ในโรงเรียน
ระดับมัธยมศึกษา พ.ศ. 2521-2524

หมายเหตุ : ในแต่ละรายวิชาให้เลือกใช้หนังสือเพียง 1 รายการ
สำนักพิมพ์ หมายถึง บริษัทหรือห้างหุ้นส่วนจำกัดที่จัดพิมพ์หนังสือเล่มนั้น

กล่าวโดยสรุป จากความเป็นมาของหลักสูตรและหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ระดับ
มัธยมศึกษาในประเทศไทยที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นว่า หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา ซึ่งมี
ชื่อเรียกต่าง ๆ กัน ตั้งแต่เริ่มมีหลักสูตรขึ้นใช้ครั้งแรก จนถึงหลักสูตรที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน มีพัฒนา
การทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพอย่างเห็นได้ชัด ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา จะพบว่า ทุกครั้งที่มี
การเปลี่ยนแปลงหลักสูตร หนังสือเรียน จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามจุดมุ่งหมายของหลักสูตรนั้น
ไม่มากนัก

นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาที่ผ่านมา ซึ่งเป็นผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมของประเทศให้ทันสมัย โดยอาศัยแนวทางจากต่างประเทศมาตั้งแต่ต้น ก็น่าจะมีส่วนพัฒนา หนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษา เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะเนื้อหาความรู้และวิธีการให้ความรู้แก่นัก ผู้เรียน ที่อาจเป็นไปตามแนวตะวันตก ขณะเดียวกันความรู้ในเรื่องศิลปธรรมจรรยา ความหลักพุทธ ศาสนาที่เป็นรากฐานในการอบรมสั่งสอนกุลบุตรไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ ก็น่าจะเป็นพื้นฐานของ การศึกษาเล่าเรียนวิชาสังคมศึกษา เป็นอย่างมาก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย